
AZƏRBAYCANDA ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATI:

Hazırkı durum və gələcək inkişaf potensialı

Uygun Aksoy, İsmet Boz,
Həzi Eynalov, Yaqub Quliyev

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı

Bakı, 2018

Bu informasiya məhsulunda göstərilən, təqdim edilən və istifadə edilən materiallar hər hansı bir ölkənin, ərazinin, şəhərin yaxud zonanın, və ya onun səlahiyyətli qurumlarının qanunvericilik yaxud inkişaf vəziyyəti ilə bağlı, və yaxud onun sərhədlərinin və ya sərhədlərin deliminasiyası ilə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) hər hansı fikrini ifadə etmir. Xüsusi şirkətlərin və ya patentlyləşdirilmiş olub-olmamasından asılı olmayaraq istehsalçıların istehsal etdiyi məhsulların göstərilməsi, həmin məhsulların FAO tərəfindən bəyənilməsi yaxud tövsiyə edilməsi, həmçinin adı çəkilməyən digər oxşar məhsullardan üstün olması anlamına gəlmir.

Bu informasiya məhsulunda ifadə edilmiş fikirlər müəlliflərin fikirləridir və FAO-nun nöqtəyi-nəzərini yaxud siyasətini əks etdirmir.

© FAO, 2018

FAO bu informasiya məhsulunda mövcud olan materialların istifadəsini, təkrar buraxılışını və yayılmasını təşviq edir.

Başqa cür istifadənin göstərilməsi istisna olmaqla oyrənmək, tədqiqat və təlim məqsədi ilə, yaxud qeyri-kommersiya məhsulu yaxud xidmətləri məqsədi ilə istifadə üçün FAO-nu məhsulun mənbəy və müəllif hüququ kimi tanımaqla və istifadəçilərin fikirlərinin, məhsulların yaxud xidmətlərin FAO tərəfindən bəyənilməsi kimi baxışlara heç cürə vəchlə yol verməməklə materialın surəti çıxarıla bilər, material yüklənə bilər və çap oluna bilər.

Materialın tərcüməsi və addaptasiya hüquqları üçün və təkrar satış yaxud digər kommersiya yönümlü istifadə üçün bütün müraciətlər bu ünvana göndərməlidir: www.fao.org/contact-us/licence-request yaxud copyright@fao.org-a müraciət edilməlidir.

FAO-nun informasiya məhsulları FAO saytında (www.fao.org/publications) mövcuddur və publication-sales@fao.org vasitəsi ilə əldə edilə bilər.

Üzqabığındakı şəkil: ©Yaqub Quliyev

Azərbaycanda çap olunub

Mündəricat

Ön söz.....	vii
Minnətdarlıq.....	ix
Qisaltmalar və ixtisarlar.....	xi
Müəlliflər haqqında	xv
1. Giriş.....	3
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı	11
3. Orqanik kənd təsərrüfatı: Dünyada və Azərbaycanda.....	21
3.1. Orqanik kənd təsərrüfatı: anlayışlar və prinsiplər	21
3.2. Dünyada orqanik məhsul istehsalı.....	23
3.3. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı	25
3.3.1. İstehsal	25
3.3.2. Nəzarət və sertifikatlaşdırma	28
3.3.3. Qanunvericilik çərçivəsi.....	30
3.3.4. Elmi infrastruktur	34
3.3.5. Qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor	36
3.3.6. Orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil və təlim	36
4. Dəyər zənciri və daxili bazar	41
4.1. Dəyər zənciri anlayışı.....	41
4.2. Orqanik məhsullarda əsas dəyər zənciri məhdudiyyətləri	41
4.2.1. İstehsaldan əvvəlki və istehsal mərhələləri.....	41
4.2.2. Yığımdan sonrakı və emal mərhələləri	46
4.2.3. Paylanma və bazarlama mərhələləri	46
4.3. Daxili bazar	47
4.3.1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və təchizatı	47
4.3.2. Orqanik məhsullarla mövcud və potensial təminat	50
4.3.3. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daxili satış kanalları.....	53
4.3.4. Orqanik məhsullar üzrə daxili bazarlama kanalları	55
4.3.5. Bazarın həcmi və inkişaf potensialı	56
4.3.6. Orqanik məhsullar üçün daxili bazarların potensialı	60
4.3.7. Orqanik məhsulların dayanıqlı təminatı üçün məhdudiyyətlər.....	61
4.3.8. Orqanik məhsullara dayanıqlı tələbatın formalaşması üçün məhdudiyyətlər	63

5. İxrac bazarının təhlili.....	67
5.1. İxrac bazarlarında kənd təsərrüfatının rolu	67
5.2. Orqanik məhsullar potensial ixrac mənbələri kimi.....	70
6. Prioritet bitkilər/regionlar üzrə orqanik məhsul istehsalının üstünlüyü	75
7. Yekun və tövsiyələr	83
İstinadlar.....	87

Cədvəllərin siyahısı

1. Azərbaycanca torpaq istifadəsi	11
2. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (1,000 ha), bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə	12
3. Azərbaycanın su ehtiyatları	13
4. Azərbaycanda üzüm istehsalı (1985-2015)	14
5. Azərbaycanda ümumi orqanik torpaq sahəsi və yabani məhsul yığımını üzrə fəaliyyətlərin bölgüsü (2015).....	27
6. 2012 və 2014-cü illərdə Azərbaycanda becərilmiş və orqanik kimi sertifikatlaşdırılmış əsas məhsullar.....	27
7. Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının istehsalı (min ton)	49
8. Tərəvəzin növləri üzrə əkin sahəsi (min ha)	49
9. Meyvə və giləmeyvə: əkin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq ...	50
10. Kənd təsərrüfatı heyvanları (min baş).....	50
11. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı torpaqları və onların Asiya qitəsində payı.....	51
12. 1990-2015-ci illər aralığında Azərbaycan əhalisi ilə bağlı göstəricilər	57
13. Kənd təsərrüfatı məhsulları üçün topdan və pərakəndə satış bazarlarının sayı	59
14. 2014-cü il üzrə Azərbaycanın 10 əsas ixrac məhsulları	67
15. İxrac məhsulları və onların (min ABŞ dolları ilə) həcmi.....	68
16. Məhsullar üzrə ixrac bölgüsü, faiz.....	68
17. Azərbaycanın ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, idxal edən ölkələr	69
18. İdxal məhsulları və onların ABŞ dolları ilə həcmi, min dollarla (cəm milyard dollarla)	69
19. Məhsullar üzrə idxal bölgüsü, faiz.....	70
20. İqtisadi regionların 2001-2014-cü illər üzrə seçilmiş məhsulların orta məhsuldarlıq göstəriciləri, 100 kq/ha	75
21. İqtisadi regionların 2001-2014-cü illər üzrə çoxillik bitkilərin orta məhsuldarlıq göstəriciləri, 100 kq/ha.....	76
22. Fındıq istehsalı, tonla	77
23. Nar istehsalı, tonla	78
24. İqtisadi rayonlar üzrə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları	78

Təsvirlərin siyahısı

1. Azərbaycanın xəritəsi və iqtisadi regionlar	5
2. Toplam orqanik sahələr, qitələr və fəaliyyət növləri üzrə, milyon ha.....	23
3. Sertifikasiyalı orqanik k/t torpaqlarının bölgüsü, milyon ha, 2015.....	24
4. Sertifikasiyalı orqanik əkin və çoxillik bitki sahələrinin bölgüsü, 2015 ...	24
5. 2009-2015-cü il üzrə orqanik əkin sahələrinin və çoxillik bitkilərin bölgüsü.....	26
6. Abşerondakı Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunda texniki təlimlər üçün yaradılmış orqanik təcrübə sahəsi.....	35
7. Ümumi dəyər zənciri görünüşü.....	42
8. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə (milyon manat).....	48
9. Bakıda idxal olunmuş orqanik kosmetika satan mağazalar	52
10. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daxili dəyər zənciri...	53
11. Azərbaycanda meyvə-tərəvəzin əsas satış kanalları	54
12. Azərbaycanda heyvandarlıq məhsullarının əsas satış kanalları.....	54
13. Azərbaycanda orqanik məhsulların dəyər zənciri	56

Ön söz

Azərbaycan Cənub-Qərbi Asiyada, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən ölkədir. Ölkənin böyük hissəsi Asiya qitəsinin, Qafqaz dağlarından şimalda yerləşən kiçik bir parçası isə, Avropa qitəsinin ərazisinə düşür. Kənd təsərrüfatı tarix boyu bu ərazilərdə əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olmuşdur. Mədən sənayesinin sürətli inkişafı ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesi sektorunun milli iqtisadiyyatdakı payı mütənasib şəkildə azalmışdır. 2015-ci ilə aid statistikaya əsasən, ölkə əhalisinin 46.9%-i kənd yerlərində yaşayır, həmçinin, məşğulluğun 36.4%-i kənd təsərrüfatın hesabına təmin edilir. Hazırda kənd təsərrüfatı məşğulluğun və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından əsas sahə hesab olunur. İqlim və topoqrafik fərqlilik zəngin təbii və kənd təsərrüfatı biomüxtəliyini şərtləndirir.

Bu isə, çox geniş çeşiddə məhsulun həm yabanı halda bitməsinə, həm də becərilməsinə imkan verir. Burada sitrus meyvələri, çay və zeytun kimi subtropik, yaxud Aralıq dənizi bitkilərindən tutmuş, soyuq iqlimə xas qoz və almayadək bitkilər becərmək mümkündür. Bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı və ticarətini yüksəltmək məqsəd ilə, mövcud bir çox problemləri həll etmək tələb olunur. Ekoloji problemlərə misal olaraq, keçmişdə yol verilmiş təsərrüfatsızlığın nəticəsi kimi meydana gəlmiş şoranlaşmış torpaqları göstərmək olar. Bazara çıxmaqla bağlı problemlər isə, görünür, bazar iştirakçıları arasında əlaqənin zəifliyi, başqa sözlə, istehsalçı və alıcı arasında əlaqənin olmaması ilə şərtlənir.

Bu məlumatsızlıq istehsal həcmi və istehsal dəyəri/istehsalçı qiyməti də daxil olmaqla, istehsaldan tutmuş, bazarın keyfiyyət və qablaşdırma gözləntiləri, izlənmə, maksimal qalıt səviyyəsi və idarəetmə səviyyəsinədək dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində özünü göstərir.

Orqanik kənd təsərrüfatı, həmçinin, sertifikatlaşdırılmış orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsinə hansı üstünlükləri bəxş edə bilər? Bununla bağlı hazırkı vəziyyət necədir? Bunun üçün kim, nəyi və necə etməlidir? Bütün bu suallara cavab tapmaq üçün, bu Kitabda, Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı üzrə mövcud məlumatlar və 2015-2017-ci illər ərzində FAO-Türkiyə Tərəfdaşlıq Proqramı çərçivəsində Türkiyə Respublikası Hökumətinin maliyyələşdirdiyi "GCP/AZE/006/TUR: Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı və institusional potensialın gücləndirilməsi" Layihəsinin FAO tərəfindən həyata keçirilməsi zamanı əldə edilmiş məlumatlar bir araya gətirilmişdir.

Bir çox hallarda, ölkə, yaxud xüsusi sahələr üzrə etibarlı və yenilənmiş məlumatlar inkişaf və yenisərməyə qoyuluşlarına təkan verir. Bu həmçinin, məsul qurumları mövcud boşluqları gözdən keçirməyə, tələbatı müəyyən etməyə və görülməli tədbirləri planlaşdırmağa vadar edir. Bu Kitabın fəsilərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi xüsusiyyətləri, Dünyada və Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı, rəsmi institusional sistem, sertifikatlaşdırma tədbirləri, orqanik kənd təsərrüfatı haqqında qanunvericilik bazası, təhsil və təlimlər, Dəyər zənciri, daxili bazar və ixrac bazarları, həmçinin, orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə prioritet məhsullar və regionlar barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Təvsiyələr əsasən mövcud maneələrin aradan qaldırmaqla, Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı hərəkətini sürətləndirməyə yönəlmişdir. Unutmayaq ki, bu problemlər müxtəlif daxili və xarici amillər səbəbindən daim dəyişikliklərə uğrayır. Bu səbəbdən, zaman keçdikcə qanunvericilik bazası kimi məlumatlar və vəziyyət də dəyişə bilər. Kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə zəngin keçmişə və genetik müxtəlifliyə malik Azərbaycan, yerli/regional dəyərlərə malik orqanik idarəetmə sisteminə inteqrasiya etmək üçün böyük potensiala malikdir. Kitabın məqsədi Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının dayanıqlı və sürətli inkişafına töhfə verməkdən ibarətdir.

Minnətdarlıq

Bu Kitab BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən icra olunan və Türkiyə Respublikasının Hökuməti tərəfindən maliyyə dəstəyi alan “Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı və institusional bacarıqların artırılması” layihəsi (GCP/AZE/006/TUR) çərçivəsində hazırlanıb.

Layihə fəaliyyətləri FAO, Türkiyə Respublikasının Ərzaq, Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Nazirliyi (Türkiye Cumhuriyeti Gıda, Tarım və Hayvancılık Bakanlığı) və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin birgə səyləri ilə icra olunur. FAO-nun Mərkəzi Asiya üzrə Subregional Ofisinin (FAOSEC-in) nümayəndəsi c-b Hafiz Mumincanov layihənin baş texniki əməkdaşdır. FAO-nun Roma Baş Ofisinin hüquq departamentinin hüquqşünası x-m Carmen Bullon layihənin hüquq əməkdaşdır. FAO-nun Azərbaycandakı Tərəfdaşlıq və Əlaqələndirmə Ofisinin əməkdaşları x-m Mələk Çakmak, x-m Təranə Bəşirova və c-b Vüqar Bəşirov Layihənin fəaliyyətlərinə texniki dəstək göstərirlər. Layihə əlaqələndiricisi c-b Oqtay Hüseynov, beynəlxalq məsləhətçilər x-m Rauşan Jajıkbayeva, c-b Levent Yıldız və x-m Vildan Karaslan, eləcə də milli mütəxəssislər c-b Rəsul Balayev, c-b Məhəmməd Quluzadə və c-b Vüqar Babayev Layihənin icrasına səylərini əsirgəmir. Kitabın müəllifləri Uyğun Aksoy, İsmet Boz, Həzi Eynalov və Yaqub Quliyev beynəlxalq və milli məsləhətçilər qismində layihənin icrasına töhfə veriblər.

Mətni c-b Hafiz Mumincanov redaktə edib. Kitabın tərtibatı c-b Timur Madibayevindir.

Kitab Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı haqqında mövcud və layihə daxilində toplanmış məlumatı bir araya gətirərək, ölkədə bu sahədə cari vəziyyəti təsvir etmək məqsədini güdür. Bütün tərəfdaşlara və maraqlı tərəflərə kömək etmək üçün Kitab həmçinin ingilis və rus dillərində dərc olunur. Hazırkı bazaya əsaslanaraq, bu Layihənin orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində növbəti fəaliyyətlərə və layihələrə yol açması gözlənilir. Layihənin və bu Kitabın ərsəyə gəlməsini mümkün etmiş maliyyə yardımına və dəstəyinə görə FAO-Türkiyə Tərəfdaşlıq Proqramına (FTTP) dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Qısaltmalar və ixtisarlər

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AI	Avropa İttifaqı (Avropa Birliyi) European Union
AK	Avropa Komissiyası European Commission (ec.europa.eu)
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (science.gov.az)
AZE	Azərbaycan
Azersun Holding	Azərbaycanın qida sənayesində ilk xarici özəl şirkətlər qrupu (azersun.com)
AZN	Yeni Azərbaycan Manatı Azərbaycan milli valyutasının beynəlxalq kodu
AZPROMO	Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (azpromo.az)
AZSTAND	Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi (azstand.gov.az)
BƏƏ	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
DSK	Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (stat.gov.az)
ETSN	Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (eco.gov.az)
ƏƏSMN	Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (mlsppp.gov.az)
FAO	Food and Agriculture Organization of the United Nations (fao.org) Birləşmiş Millətlərin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı
FIBL	Forschungsinstitute für Biologische Landwirtschaft (fibl.org) Elmi-Tədqiqat Bioloji Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (Almaniya)
GABA	Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası (aze.gaba.az)

GIZ	Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (giz.de) Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti
GMO	Genetik modifikasiya edilmiş orqanizm
GOST (rus dilində ГОСТ)	Avrasiya Standartlaşdırma, Metrologiya və Sertifikatlaşma Şurasının təsdiq və nəzarət etdiyi texniki standartlar toplusu
Ha	Hektar
HS	Uyğunlaşdırılmış Əmtəə Təsviri və Kodlaşdırılması Sistemi (qısaca: Uyğunlaşdırılmış Sistem) beynəlxalq ticarətdə dövriyyə edən məhsulların təsnifatı məqsədləri ilə istifadə olunan ümumdünya standartlaşdırılmış ad və nömrələr sistemi
IFOAM	International Federation of Organic Agriculture Movements, aka Organics International (www.ifoam.bio) Bioloji Kənd Təsərrüfatı Hərəkətlərinin Beynəlxalq Federasiyası (və ya Orqanik Beynəlmiləl)
IMO	Institut für Marktökologie (www.imo.ch) [Ekoloji, bioloji və sosial standartlar üzrə aparıcı beynəlxalq yoxlama və sertifikatlaşdırma təşkilatı, İsveçrə]
İN	Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi (əvvəllər İqtisadi İnkişaf Nazirliyi) (economy.gov.az)
ISO	International Organization for Standardization (iso.org) Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı
KTİETİ	Azərbaycan Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu
KTN	Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (agro.gov.az)
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MƏB	Müalicəvi və ətirli bitkilər
NQ	Orqanik məhsulların yoxlamasını aparan və sertifikat verən nəzarət qurumu
NOP	National Organic Program of the USA ABŞ Milli Orqanik Proqramı
Obanatur	[Orqanik məhsulları tədarük edən və satan Azərbaycan şirkəti] (obanatur.az)

OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries (opec.org) Neft ixrac edən Ölkələrin Təşkilatı
SN	Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi (sehiyye.gov.az)
TİKA	Türkiye İşbirliyi ve Koordinasyon Ajansı (tika.gov.tr) Türkiyə Əməkdaşlıq və Əlaqələndirmə Agentliyi
USDA	United States Department of Agriculture (usda.gov) ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
ÜDM	Ümumi daxili məhsul [ölkənin iqtisadi inkişafının təməl göstəricisi]
ÜDM	Ümumi daxili məhsul [ölkənin iqtisadi inkişafının təməl göstəricisi]

Müəlliflər haqqında

Uygun Aksoy. Prof. Uygun Aksoy 2016-cı ildə təqaüdə çıxanadək Ege Universitetinin Kənd Təsərrüfatı Fakültəsində, Bağçılıq kafedrasında (Bornova-İzmir/Türkiyə) müəllim kimi çalışmış, Məhsul yığımından sonrakı fiziologiya, bağçılıq məhsullarının keyfiyyət və təminat sistemləri mövzusunda mühazirələr oxumuşdur. O həmçinin, Bari CIHEAM Aralıq dənizi Kənd təsərrüfatı İnstitutunun magistr kursunda Aralıq dənizinin Orqanik kənd təsərrüfatı (2000-2015) mövzusunda mühazirələr oxumuşdur. Türkiyədə Orqanik kənd təsərrüfatı Assosiasiyasının və Bağçılıq elmi cəmiyyətinin yaradıcısıdır. O, Bağçılıq elmi Beynəlxalq Cəmiyyətinin (ISHS) Şura üzvü kimi çalışmış (1998-2006), çoxsaylı beynəlxalq görüşlər və təlim kursları təşkil etmişdir. 220 elmi məqalənin müəllifi, çoxsaylı kitab və konfrans materiallarının redaktorudur. Hazırda beynəlxalq layihələrdə qısamüddətli məsləhətçi qismində fəaliyyət göstərir. X-m Aksoy Beynəlxalq Qoz və Quru Meyvələr Şurası Fondunun (INC) Elmi və Hökumət işləri üzrə komitələrinin üzvüdür.

İsmet Boz. Prof. İsmet Boz hazırda Türkiyənin Samsun şəhərində yerləşən Ondokuz Mayıs Universitetinin (OMU) Kənd təsərrüfatı fakültəsində, Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı kafedrasında müəllim kimi fəaliyyət göstərir. Ali təhsil müəssisəsində onun əsas vəzifə borcları və öhdəlikləri bakalavr və magistr dərəcəsi tələbələrinin tədrisi, elmi araşdırmaların aparılması, buraxılış işlərinə rəhbərlik və fakültənin inzibati işlərində müxtəlif səviyyələrdə iştirak etməkdən ibarətdir. Kurs işlərinə Kənd təsərrüfatının inkişafı və Əlaqələri, Kənd yerlərinin inkişafı, Ekoloji və Təbii resursların iqtisadiyyatı, həmçinin, Marketing araşdırması daxildir. Layihələrdən və buraxılış işlərinin mövzularından asılı olaraq, araşdırmalar kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı və siyasətinin müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirir. O, 72 elmi məqalə və konfrans materialının müəllifi və həmmüəllifidir. O həmçinin, Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı və Məsləhətçiliyi Təhsili Assosiasiyasının, Kənd Təsərrüfatı İqtisadi Cəmiyyətinin və Türkiyə Kənd Təsərrüfatı İqtisadçıları Cəmiyyətinin üzvüdür.

Həzi Eynalov. Dosent Həzi Eynalov hazırda Bakı Mühəndislik Universitetində (BMU) İqtisadi və İnzibati Elmlər fakültəsində, Dünya iqtisadiyyatı kafedrasında müəllim kimi fəaliyyət göstərir. O, hal-hazırda İqtisadi İslahatlar Elmi Araşdırmalar İnstitutunda Elmlər doktoru proqramını həyata keçirməkdədir. 2011-2016-cı illər aralığında o bu İnstitutda baş elmi işçisi kimi çalışmış və indiyədək Elmi Şuranın üzvü olaraq

qalmaqdadır. BMU-da onun əsas vəzifə borcları və öhdəlikləri bakalavr və magistr dərəcəsi tələbələrinə tədris etməkdən ibarətdir. Kurs işlərinə Mikro və Makroiqtisadiyyat, Dünya İqtisadiyyatı, Azərbaycan iqtisadiyyatı, İqtisadiyyatın tarixi və İqtisadi tənzimləmə mövzuları daxildir. Onun Orqanik kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla, İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən 28 elmi məqaləsi müxtəlif yerli və beynəlxalq jurnallarda dərc edilmişdir. O eyni zamanda, 3 kitab müəllifidir və 12 beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir. O, 2 müxtəlif beynəlxalq layihədə koordinator, 3 layihədə işə, məsləhətçi qismində iştirak etmişdir. “Gənclərin Elmi Araşdırmalarına Dəstək” İctimai Birliyinin sədridir.

Yaqub Quliyev. Yaqub Quliyev, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzində Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdürüdür.

O, Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi ilə CGIAR sistemində fəaliyyət göstərən Beynəlxalq elm və tədqiqat mərkəzləri arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına nail olub. O, 2001-ci ilin iyun ayından 2012-ci ilədək Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında fəaliyyət göstərən Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinin Dünya Bankı ilə birgə həyata keçirdiyi “Kənd Təsərrüfatının İnkişafı və Kreditləşdirilməsi Layihəsi”ndə Müsabiqəli Qrant Proqramı mütəxəssisi kimi işləyib.

Proqram kiçik-həcmli fermer təsərrüfatlarında uyğunlaşma (adaptive) tədqiqatları və tədqiqat nəticələrinin və texnologiyalarının tətbiqi vasitəsi ilə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması məqsədini güdüb.

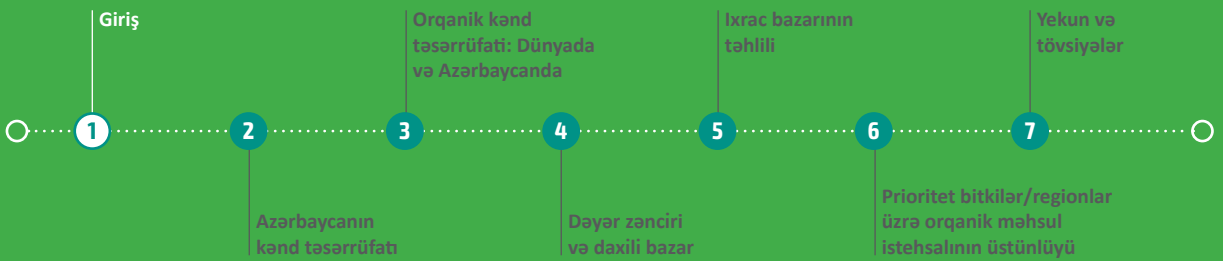
Yaqub Quliyev həmçinin “Avropa Qonşuluq Siyasəti Şərq Məkanında ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində qərar qəbul edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün informasiya sistemləri üzrə Aİ/FAO Proqramı”nın ölkə koordinatoru olmuşdur. O FAO-nun kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində Azərbaycanda həyata keçirdiyi bir neçə layihənin həyata keçirilməsinə cəlb edilmişdir.

Yaqub Quliyev Mərkəzi və Qərbi Asiya Regional Çəltik Mərkəzinin (CWARlice) 29 may 2016-cı il və 18-19 sentyabr 2017-ci il tarixlərində İranda keçirilən Texniki İdarəetmə Komitəsinin (TİK) 4-cü və 5-ci illik toplantılarında TİK-in sədri seçilmişdir.

© FAO / Yagub Guliyev

1. Giriş

Türk və Müsəlman dünyasında ilk demokratik və dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaradılmışdır. Təxminən 2 il sonra dövlət Sovet İttifaqının tərkibinə daxil edilmişdir. İttifaq dağıldıqdan sonra keçmiş Sovet İttifaqından ayrılmış bir çox dövlət kimi Azərbaycan da 1991-ci ildə yenidən müstəqilliyini bərpa etmişdir.

Azərbaycan Cənub-Şərqi Asiyada, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən ölkədir. Ölkənin böyük hissəsi Asiya qitəsinin, Qafqaz dağlarından şimalda yerləşən kiçik bir parçası isə, Avropa qitəsinin ərazisinə düşür. Ən hündür zirvəsi olan Bazardüzü dağı 4,485 m hündürlüyə malikdir. Şərq sahillərini Xəzər dənizinin suları yuyan Azərbaycan cənubdan İran, qərbdən Ermənistan, şimaldan isə Rusiya və Gürcüstanla həmsərhəddir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ermənistan Respublikası ilə sərhədə malik anklav əmələ gətirir. NMR qərb istiqamətində Türkiyə Respublikası ilə kiçik sərhədə malikdir. 86,600 km² əraziyə malik ölkə Avstriyaya nisbətən bir qədər böyük, ABŞ-ın Men ştatına nisbətən isə, bir qədər kiçikdir. Təxminən 9.5 milyon nəfərlik əhaliyə malik Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəridir. Ölkənin rəsmi dili olan Azərbaycan dili əhalinin 90%-nin, rus dili isə, 2%-nin doğma dilidir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatı neft və təbii ehtiyatlardan çox asılıdır. Ölkə inkişafının əsasını təşkil edən ixrac mədəxili də neft hasilatından asılıdır. Tikinti, bankçılıq və daşınmaz əmlak kimi qeyri-neft sektorlarının da inkişafda olduğuna baxmayaraq, yəqin ki, neft ixracatı Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olaraq qalacaq. Beynəlxalq səviyyədə tanınan layihələr olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri Azərbaycan iqtisadiyyatına və onun regiondakı strateji mövqeyinə öz töhfələrini verməkdə davam edəcək. Neft hasilatı və ixracından başqa Azərbaycanı beynəlxalq bazara çıxara biləcək digər mənbə zəngin qaz ehtiyatlarıdır. Azərbaycan və Avropanı birləşdirəcək Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi istismara verildikdən sonra ölkə daha bir uzunmüddətli və dayanıqlı gəlir mənbəyi əldə edəcək.

Balıqçılıq və arıçılıq da daxil olmaqla, heyvandarlıq və bitkiçilik üzrə kənd təsərrüfatını zənginləşdirmək üçün müxtəlif topoqrafik və iqlim zonalarına malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycan qida məhsullarının xalis idxalçısı hesab olunur. Əsas problem torpaq sahələrinin parçalanması və təbii ehtiyatların deqradasiyasından qaynaqlanan kənd təsərrüfatında aşağı məhsuldarlıqla bağlıdır. Bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin

düzgün idarə edilməməsi torpaq eroziyasına, şoranlaşmaya, torpaqda üzvi maddələrin və torpaq münbitliyinin azalmasına, bataqlıqlaşmaya, deqredasiyaya və səhralaşmaya səbəb olmuşdur. Bütün qeyd olunan amillər kənd təsərrüfatının inkişafına və davamlı ərzaq istehsalına zərər vurmuşdur. Müstəqilliyin əldə olunması torpaqdan istifadə və kənd təsərrüfatının aparılması praktikalarında struktur dəyişiklikləri labüd etmişdir. Bu mərhələdə iqtisadi inkişaf baxımından əsas diqqət neft və qaz mənbələrinə yönəldilmişdir. Kənd təsərrüfatı, hazırda Azərbaycanda iqtisadi inkişaf, məşğulluğun təmin edilməsi və yoxsulluqla mübarizədə əsas vasitə hesab olunur. Ümumi Daxili Məhsuldakı (ÜDM) payı hələ də az olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ərzaq təminatının yüksəldilməsi baxımından, əsas diqqət kənd təsərrüfatı başda olmaqla qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfə baxımından kənd təsərrüfatı neft və tikinti sahəsindən sonra üçüncü yeri tutur. ÜDM-dəki payı 8% olmasına baxmayaraq, ümumi işçi qüvvəsinin 38%-i məhz bu sahədə çalışır. Müqayisə üçün deyək ki, neft sahəsində ümumi işçi qüvvəsinin cəmi 1%-i çalışır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının 99.8%-i özəlləşdirilmişdir ki, bunun da, 66.8%-i ailə təsərrüfatlarının, 32.8%-i isə, məhsulu öz ailə ehtiyacları üçün istehsal edən təsərrüfatların payına düşür. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının yalnız 0.2%-i kənd təsərrüfatı müəssisələrinin balansındadır. 2.7 milyard ABŞ dolları, yaxud sənaye istehsalının 41%-i həcmində istehsal gücünə malik kənd təsərrüfatı sənayesi bu baxımdan həlledici rola malikdir. Əsas sahələr kimi ət və süd məhsullarının emalı, həmçinin, meyvə və tərəvəz konservləşdirməsini göstərmək olar. Emal sahəsinin 99.8%-i kiçik və orta-həcmli özəl təsərrüfatların payına düşür (Anonim, 2011).

Azərbaycan institutlaşdırılmış bazar əsaslı iqtisadi islahatlar baxımından yalnız məhdud inkişafa nail olmuşdur. Geniş dövlət və özəl sektor təcrübəsi və strukturlaşmış iqtisadi səmərəliliyin olmaması, xüsusilə də, qeyri-neft sektorunda uzunmüddətli inkişafın qarşısında duran maneədir. Qeyri-neft sektorunda intensiv xarici sərmayələrin olmaması və Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişə ocağının hələ də qalması Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının qarşısında duran digər maneələrdir. Rusiya və digər keçmiş Sovet ölkələri ilə zəifləmiş ticarət əlaqələri yenidən inkişaf etdirilir, eyni zamanda, Türkiyə və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurulur. Uzunmüddətli perspektivlər neftin dünya bazarlarındakı qiymətindən, Azərbaycanın artmaqda olan qaz hasilatı üçün ixrac

Təsvir 1. Azərbaycanın xəritəsi¹ və iqtisadi regionlar²

¹ Mənbə: https://tr.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan%27daki_şehirlər_listesi

² Mənbə: https://www.wpclipart.com/geography/Country_Maps/A/Azerbaijan/Azerbaijan_economic_regions.png.html

istiqamətlərini tapmaq bacarığından və özünün enerji sərvətini iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarının inkişafı və stimullaşdırılması üçün istifadə edib-etməməsindən asılıdır.

Neft və qaz qiymətlərinin aşağı düşməsi və digər global iqtisadi böhranlar Azərbaycan iqtisadiyyatına çox böyük təsir göstərmiş, bu isə özünü 2016-cı ilin yanvar ayında təxminən 40%-lik devalvasiyada göstərmişdir. Bu devalvasiyada əsas məqsəd milli iqtisadiyyatı şaxələndirmək, beynəlxalq rəqabətədavamlılıq və ixracı yüksəltmək, ödəmələr balansını gücləndirmək, ölkənin beynəlxalq ödəmə potensialı baxımından strateji sabitliyi təmin etmək olsa da, bir çox sahələr, xüsusilə də, kiçik və orta sahibkarlıq və istehlakçılar bundan zərər çəkmiş oldular. Bu təcrübə ölkənin siyasətini müəyyən edən və intellektual şəxslərinə bir daha xatırlatdı ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, xüsusilə də, neft və qaz ehtiyatlarından asılılığın aradan qaldırılması qaçılmazdır. Azərbaycanın bu məqsədə çatmaq üçün mövcud imkanlarından biri kənd təsərrüfatı və ərzaq sahəsini, həmçinin, əlaqəli sahələri inkişaf etdirməsidir.

6

İqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə ümumi daxili məhsulu nəzərdən keçirdikdə, neft və qaz sektorlarının payının çox yüksək olması səbəbindən kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq sektorlarının ümumi payı cəmi 5.3% təşkil edir. 2015-ci ilin məlumatlarına əsasən, ümumi idxal həcmi 9.2 milyard ABŞ dolları dəyərində olmuşdur ki, bunun da 9.9%-i qida və heyvanat, 3.9%-i isə, içki və tütün məhsullarının payına düşmüşdür. Məhsuldar torpaqlar, su bolluğu və iqlim fərqliliyi güclü kənd təsərrüfatı sektoru üçün gözəl zəmin yaradır. Ölkə ərazisində 9 iqlim qurşağının olması müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına şərait yaradır və yeni imkanlar açır.

Neft Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Lakin son illər neft qiymətlərinin aşağı olması, idxaldan asılılıq və ərzaq məhsullarının qiymətinin yüksək olması kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin inkişafına dair proqramları zərurətə çevirmişdir. Dövlətin kənd təsərrüfatı, kənd yerləri və kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafına yönəlmiş Milli İnkişaf proqramlarına 3 dövlət proqramı daxildir ki, onların da əsas məqsədi təbii və iqtisadi qaynaqlardan səmərəli istifadə etməklə, Dünya iqtisadiyyatı sistemində inteqrasiya olunmuş sabit milli iqtisadi sistemin yaradılmasından ibarətdir. Sözügedən proqramlar aşağıdakılardır:

- (1) “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”;

- (II) “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”;
- (III) “2008—2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”;
- (IV) Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi.

Milli inkişaf Proqramında əsas diqqət təbii müqayisəli üstünlüyə malik və məhsula əlavə dəyər qazandıran yüksək-dəyərli məhsullara yönəldilmişdir. Təbii üstünlüklərə malik məhsullar dedikdə əsasən alma, nar, zeytun və zeytun yağı, fındıq, kələm və noxud nəzərdə tutulur. Süd, qoyun və mal əti isə, yüksək potensiala malik heyvan mənşəli məhsullar hesab olunurlar. Bu yanaşma ixrac məqsədilə becərilən orqanik məhsullar üçün də keçərlidir.

MDB ölkələri arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsalçılarından olan Azərbaycan, idxalın əvəzlənməsi, o cümlədən, ixrac üçün kənd təsərrüfatını və ərzaq sənayesini daha da inkişaf etdirmək niyyətindədir. Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan işçi qüvvəsini və mövcud təbii qaynaqları nəzərə alaraq, Azərbaycanın bu sahədən daha çox ümumi daxili məhsul əldə etmək potensialını tam olaraq reallaşdırmağını görmək olar. Ekologiyaya zərərsiz və iqlim-əsaslı ağıllı kənd təsərrüfatına əsaslanan uzunmüddətli strategiya, ərazilərə xas həll yolları və təlimlərə yönəlmiş elmi araşdırmalar, həmçinin, təbliğat, bu prosesi sürətləndirəcək və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və əlaqəli sahələrdən daha yüksək qazanc əldə etməsinə imkan verəcək. Dünyanın orqanik məhsullar bazarının sürətli inkişafı, artmaqda olan qida təhlükəsizliyi problemləri və Azərbaycanın ekoloji özünəməxsusluqları orqanik kənd təsərrüfatını cəlbedici hədəfə çevirir.

Giriş

Orqanik kənd təsərrüfatı: Dünyada və Azərbaycanda

İxrac bazarının təhlili

Yekun və tövsiyələr

1

2

3

4

5

6

7

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı

Dəyər zənciri və daxili bazar

Prioritet bitkilər/regionlar üzrə orqanik məhsul istehsalının üstünlüyü

2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı

Sosial-iqtisadi önəmi olduqca yüksək olduğundan, kənd təsərrüfatı Azərbaycanda ən vacib sahələrdən biridir. 2016 il məlumatlarına görə, ölkənin ümumi əhalisinin (9.7 mil) 47%-i (4.6 mil) kənd ərazilərində məskunlaşıb; kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq əhalinin 36.4%-inin əsas məşğuliyyəti və gəlir mənbəyidir. Ölkənin 86,600 km² ümumi ərazisindən istifadə olunan kənd təsərrüfatı torpaqları cəmi 0.055% (4,769,700 hektar) təşkil edir. Əhali artımı səbəbindən, son 15 il (2000-2015) ərzində adambaşına istifadə olunan kənd təsərrüfatı torpağı sahəsi 0.58 hektardan 0.49 hektara azalıb. Əkinçilikdən başqa, digər məqsədlərlə istifadə olunan ümumi torpaq sahəsi, demək olar ki, sabit qalmışdır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının təfərrüatlı bölgüsü və dinamikası Cədvəl 1 və 2-də göstərilir.

Cədvəl 1. Azərbaycanda torpaq istifadəsi

Cədvəl	Əhali min	Şəxs sayı		K/t yararlı torpaqlar adambaşına ha	Əkin yeri min ha	Çoxillik min ha	Biçənək və otluqlar min ha	Meşələr min ha
		1 km ² əraziyə düşən	1 km ² k/t yararlı torpağa düşən					
2001	8,191.4	95	173	0.58	1,775.9	227.0	2,682.9	1,037.6
2002	8,269.2	95	174	0.57	1,783.2	225.9	2,681.7	1,037.0
2003	8,349.1	96	176	0.57	1,785.6	225.8	2,690.3	1,037.8
2004	8,447.4	98	178	0.56	1,790.8	222.8	2,691.4	1,037.8
2005	8,553.1	99	180	0.56	1,797.6	221.5	2,693.9	1,037.8
2006	8,666.1	100	182	0.55	1,795.5	221.1	2,693.6	1,037.8
2007	8,779.9	101	185	0.54	1,808.4	224.7	2,677.8	1,038.8
2008	8,897.0	103	187	0.53	1,818.4	227.5	2,669.0	1,038.8
2009	8,997.6	104	189	0.53	1,832.5	227.0	2,656.2	1,039.9
2010	9,111.1	105	191	0.52	1,842.7	227.4	2,655.3	1,040.7
2011	9,235.1	107	194	0.52	1,843.8	227.2	2,655.8	1,040.8
2012	9,356.5	108	196	0.51	1,855.0	230.9	2,640.6	1,040.8
2013	9,477.1	109	199	0.50	1,884.3	230.3	2,614.2	1,040.2
2014	9,593.0	111	201	0.50	1,885.6	233.5	2,609.8	1,040.3
2015	9,705.6	112	204	0.49	1,897.5	237.0	2,595.2	1,040.3

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php.1.2>

Cədvəl 2. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (1,000 ha),
bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə

	2011	2012	2013	2014	2015
Cəmi əkin sahəsi	1,608.2	1,647.1	1,684.2	1,613.8	1,585.4
Cəmi dənli və paxlalı bitkilər, o cümlədən (aşağıda)	967.3	1,031.4	1,074.1	1,001.4	952.1
Buğda	654.2	687.9	689.5	609.9	539.7
Qarğıdalı (dən üçün)	33.6	35.6	38.6	37.7	36.9
Arpa	262.9	291.5	329.4	338.8	361
Çovdar	0.1	0.2	0	0.1	0
Vələmir	1.8	1.4	1.6	1.5	2.2
Darı	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1
Çəltik	1.8	1.7	2.1	1.1	1.2
Paxlalı bitkilər	12.8	12.9	12.8	12.2	11
Cəmi texniki bitkilər, o cümlədən (aşağıda)	66.9	48.5	42.2	43.8	38.7
Pambıq	42.8	29.2	23.5	22.9	18.7
Tütün	1.4	1.5	1.2	1.1	1.4
Şəkər çuğunduru	7.3	3.6	5.5	5.7	4.9
Günəbaxan (dən üçün)	11.3	11	9.4	11.7	10.7
Digər texniki bitkilər	4.1	3.2	2.6	2.4	3
Kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri, o cümlədən (aşağıda)	179.7	174.5	171.5	165.7	166
Kartof	65.2	66	65.3	61.7	61
Tərəvəz	81.1	78.3	77.6	76	77.1
Digər bostan bitkiləri	33.2	30	28.5	28	27.9
Yemlik bitkilər, o cümlədən (aşağıda)	394.3	392.7	396.4	402.9	428.6
Çoxillik otlar	385.3	383.6	384	388.9	416.9
Birillik otlar	7.8	7.4	10.7	12.4	9.8
Qarğıdalı (silos üçün)	0.8	1.2	1.5	1.4	1.8
Silos (qarğıdalsız)	0.3	0	0	0	-
Kökümeyvənilər	0.1	0.5	0.2	0.2	0.1

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php.1.19>

Müstəqillik illərində torpaqlar özəlləşdirilib, orta təsərrüfat sahəsi xeyli azalmışdır. 2015 ildə fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları cəmi istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının 92.7%-ini realizə ediblər. Bitkiçilik məhsullarında onların payı 95.2%, heyvandarlıq məhsullarında 90.3% təşkil edir. 2015 ilin məlumatında əsasən, bitkiçilik məhsullarının cəmi dəyəri 2.761 milyard manat, heyvandarlıq məhsullarının cəmi dəyəri isə 2.874 milyard manatdır. Beləliklə, 5.635 milyard manat olan toplam kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları, demək olar ki, bərabər paylara malikdirlər (mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi)

Azərbaycanda 1,585,400 ha əkin torpaqlarının 90%-i suvarıla bilər. Suvarılan sahələrin həcmi 2000-ci ildə 1426 min hektara, 2006-cı ildə 1432,7 min hektara çatdırılmışdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının perspektiv inkişafı üçün mövcud ehtiyatlar hələ tükənməmişdir. Torpaq-iqlim şəraiti Azərbaycanda suvarılan torpaq sahəsini 3,0-3,5 mln. hektara qədər artırmağa imkan verir. Lakin su ehtiyatlarının çatışmamazlığı bunun həyata keçirilməsinə yol vermir.

Suvarılan torpaqların əksər hissəsində (84.6%) birillik bitkilər becərilir; çoxillik bitkilər suvarılan torpaqların 11.4%-ini tutur. Suvarılan torpaqların cəmi və bölgüsü 1970 illərdən bəri əsasən sabit qalıb.

Azərbaycanın su ehtiyatları 32.3 milyard m³ həcmində qiymətləndirilir. Su ehtiyatlarının yalnız 31.9% ölkə ərazisində hasil olur; qalan sular qonşu ərazilərdən (əsasən Gürcüstan və Ermənistandan) axıb gəlir. Digər Cənubi Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə, Azərbaycanın su ehtiyatları nisbətən qıtdır; üstəlik, ərazidən su buxarlanması yağıntılardan həcmi 2.5 dəfə üstələyir. Su ehtiyatları çay, göl, bulaq və su anbarlarından təşkil olunur. Yeraltı suların toplam su ehtiyatlarında payı çox aşağıdır (0.4%). Azərbaycanda

Cədvəl 3. Azərbaycanın su ehtiyatları

Su ehtiyatları	Həcm (mil m ³)	Cəmi ehtiyatlar (%)
Çaylar	8,360	32.1
Göllər	350	41.0
Bulaqlar	3,500	2.3
Su anbarları	38	23.2
Yeraltı sular	–	0.4

Mənbə: Cəfərov, 2004

əsas su istifadəçiləri sənayedə (ildə 11,300 mil m³ su istilik elektrik stansiyaları, balıqçılıq və emal müəssisələri tərəfindən istifadə olunur) və kənd təsərrüfatında cəmləşir. Kənd təsərrüfatında başlıca su istifadə növləri suvarma (8,500 mil m³), şoran torpaqların yuyulması (330 mil m³) və sair ehtiyaclardır (430 mil m³) ki, onların cəmi 9,260 mil m³ təşkil edir (Cədvəl 3). İnfrastrukturun vəziyyəti nəticəsində, suvarmada su itkiləri 90%-dək ola bilər (Cəfərov, 2004).

Müstəqillikdən öncə ümum-Sovet kənd təsərrüfatı siyasəti Azərbaycanın kənd təsərrüfatına və onun istehsal potensialına güclü təsir göstərirdi. Müstəqillikdən sonra əvvəllər əsas bitkilər olmuş üzüm və pambıq sahələri və istehsal həcmi ciddi dərəcədə azalmışdır. Əvvəllər pambıq altında olan sahələrdə şoranlaşma problemləri yaşanır. 1980 illərin əsas məhsullarından biri olan üzümün sahəsi 1985-1990 illərində 2 dəfə, 1990-1995 illərində yenə 2 dəfə azaldılmışdır, 1995 ildən bəri isə hətta daha kəskin azalmaya məruz qalmışdır (Cədvəl 4). Hal-hazırda üzümçülük sahələrinin artırılması proqramı həyata keçirilir. Yeni üzüm sortlarının əkilməsi nəticəsində son illərdə məhsuldarlıq artır. Buna baxmayaraq, səmərəliliyi və bazara çıxışı yaxşılaşdırmaq üçün, regionların torpaq və iqlim şəraiti təhlil edilməli və onlar üçün ən münasib tinglər və üzüm sortları seçilməlidir. Üzümçülüğün genişləndirilməsindən öncə, təzə, quru, şərab və şirə üçün emal edilmiş üzüm üzrə bazar araşdırılması aparılmalıdır.

Ekoloji müxtəliflik Azərbaycanda subtropik bitkilərdən tutmuş sərin və mülayim iqlim şəraitində yetişən bitkiləri geniş çeşiddə becərməyə imkan verir. Ölkənin ən cənub rayonu olan Lənkəran sitrus bitkiləri, çay, tez yetişən

Cədvəl 4. Azərbaycanda üzüm istehsalı (1985-2015)

Years	Sahəsi 1,000 ha	Ondan bar verən yaşda 1,000 ha	Cəmi yığım 1,000 ton	Məhsuldarlıq, 1 hektardan sentner
1985	267.8	218.8	1,789.6	81.0
1990	181.4	156.1	1,196.4	76.5
1995	97.7	94.7	308.7	32.6
2000	14.2	13.9	76.9	35.8
2005	9.6	7.2	79.7	61.8
2010	15.4	11.2	129.5	74.7
2015	16.1	13.5	157.1	86.6

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2017

tərəvəzlər, taxıl və üzüm yetişdirilməsinə görə məşhurdur. Şəki-Zaqatala regionunda fındıqçılıq, tütüncülük və heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Şəmkirdə salınmış istixanalarda becərilən qeyri-mövsümi tərəvəzlər əsasən Rusiyaya ixrac edilir. Abşeron və Bakıətrafı ərazilərdə yetişdirilən tərəvəzlər daha çox daxili bazar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Gəncə, pambıqçılıq və meyvəçilik baxımından məhsuldar ərazi hesab olunur. Gədəbəy özünün kartof və balına görə məşhurdur. Bu bölgələr bitkiçilik üçün münbit hesab olduğu bir zamanda, Aran rayonlarının əsas problemi şoranlaşmış torpaqlardır.

Şimal-Şərq regionları hesab olunan Quba və Xaçmaz daha çox alma və digər meyvələrin becərməsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Hazırda əsas hədəf aşağı keyfiyyətli məhsul və təchizat zəncirinin idarə olunması problemləri ilə üzləşən emal sənayesinin inkişaf etdirilməsidir. Təsərrüfatlar daha çox əvvəlki nəsilədən əldə edilmiş ənənəvi bilgilər əsasında fərdi qaydada idarə olunur. Xidmət sistemlərinin və fermer təşkilatlarının genişləndirilməsinə yenidən baxılır və bu sahədə fəaliyyət aktivləşdirilir. Almaçılıqla bağlı olduğu kimi soyuq zəncir sistemi dəyər zəncirini qurmaq, bazarlara çıxış əldə etmək və ixracatı təbliğ etmək üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, ilkin mərhələyə məhsulun dəqiq yetişmə dövrünü müəyyənləşdirməklə təsərrüfatlarda başlanılır. Yeni yaxşılaşdırılmış infrastruktur keyfiyyətin idarə olunması və təkmilləşdirmə işləri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. İxracata təkə keyfiyyət deyil, həm də, təhlükəsizlik məsələləri maneçilik törədə bilər. Son illərdə Azərbaycandan Aİ ölkələrinə ixrac edilən fındığın tərkibində aflatoksinlərin səviyyəsinin Ərzaq məhsullarının və yemlərin keyfiyyəti üzrə Təcili Xəbərbarlıq Sisteminə əsasən (ingiliscə Rapid Alert System for Food and Feed <http://www.nutfruit.org>) Aİ ölkələrində icazə verilən səviyyədən yüksək olduğu aşkarlanmışdır. Bu səbəbdən AK Azərbaycandan idxal edilən fındığın sərhəddə daha tez-tez yoxlanması barədə qərar qəbul etmişdir (https://ec.europa.eu/food/safety/rasff_en).

Gündəlik qəbul etdiyimiz kalorinin 50%-dən çox hissəsini əsas qida məhsulu olan buğdadan alırıq. Becərilən torpaqların 40%-dən çoxu taxıl bitkilərinin payına düşür və ərzaqla özünü-təmin etməyə verdiyi böyük töhfəyə görə bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan hökuməti taxıl istehsalını hər ərazi vahidi üzrə birbaşa ödəmələr yolu ilə subsidiyalaşdırır. Bundan başqa, yanacaq və kimyəvi gübrələr üçün də ayrıca subsidiyalar ayrılır. Azərbaycanda təsərrüfatların 90%-dən çoxu (620,000) kiçik pay torpaqlarıdır və kənd təsərrüfatına ayrılan torpaqların 85%-ni əhatə edir. Demək olar ki, bütün kiçik sahibkarlar özlərinin ət, süd və bu cür məhsullarla təmin edən

bir neçə heyvana malikdirlər. Bu həmçinin onlara heyvan peyindən birbaşa torpaq sahələrində istifadə etmək imkanı verir. Təsərrüfatların kiçik olması və fermer kooperativlərinin/birliklərinin azlığı fermerlərin bazara çıxışında çətinliklər yaradır. Son zamanlar, fermer təşkilatları bazarın tələblərinə cavab verən birgə planlaşdırma və təcrübə məsələsini gündəmə gətirmişlər. Buğda, dəyər ifadəsi baxımından əsas idxal məhsuludur. 2015-ci ilin məlumatlarına əsasən, ölkəyə 296 milyon ABŞ dolları dəyərində 1350 min ton buğda idxal edilmişdir. Ərzaq və içki növlərinin əsas tədarükçüsü qismində Rusiya, Ukrayna, Braziliya və Belarus çıxış edirlər. İdxal edilən ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ümumi idxalın 20%-ni təşkil edir. Əsas idxal edilən məhsullar isə, ev quşları, tütün, buğda, düyü, tərəvəz, meyvə, emal edilmiş ərzaqlar və quru süddür. Digər tərəfdən, Azərbaycandan xarici ölkələrə konservləşdirilmiş və tər meyvələr, tərəvəzlər, meyvə şirəsi, tez yetişən kartof və tütün xammalı ixrac edilir.

Kənd təsərrüfatı və əlaqəli sektorlarla bağlı bir neçə hesabat mövcuddur. Rəsmi araşdırmalara əsaslanan FAO-nun qısa hesabatında qeyd edilir ki, Azərbaycanın meyvə (portağal, alma və nar) və tərəvəz (pomidor və kələm), o cümlədən, günəbaxan tumları və qoz-fındıq istehsalında müəyyən üstünlükləri var.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu (KTİETİ) Avropa Birliyinin Yeddinci Çərçivə Proqramı tərəfindən maliyyələşdirilən layihə vasitəsilə 2015-ci ildə ölkə üzrə hesabat hazırlamışdır. Bu hesabatda əks olunmuş əsas mövzu və məlumatlar:

1. Makroiqtisadi mühit və siyasət;
2. Kənd təsərrüfatı sektorundakı vəziyyət və inkişaf yolları;
3. Hasilat və emal sektorlarındakı vəziyyət və inkişaf yolları;
4. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ticarəti və ticarətin inkişaf yolları;
5. Kənd təsərrüfatı siyasəti və institusional mühit; və
6. Kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorları üzrə gələcək perspektivlər haqqında olmuşdur.

Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) 2011-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesi haqqında dərc etdiyi hesabatda süd məhsulları, meyvə və tərəvəz, üzümçülük, şəkər məhsulları, içkilər, heyvandarlıq, balıqçılıq, arıçılıq, yağlar, çay, fındıq, taxılçılıq və konservləşdirilmiş ərzaq haqqında statistik göstəricilər öz əksini

tapmışdı. Hesabatda həmçinin, investisiya imkanları və Azərbaycanda kənd təsərrüfat və ərzaq sənayesinə sərmayə yatırmağın üstünlükləri haqqında məlumat əks olunmuşdu.

PRECIS 1.4 iqlim modelinə əsasən qurulmuş proqnozlara əsasən, 2021-2050-ci illər üçün temperaturun 1.5-1.6°C artımı, 2071-2100-cü illər ərzində isə 3-6°C artımı gözlənilir. Havaya istixana qazlarının buraxılması baxımından iri enerji sektorundan sonrakı yeri kənd təsərrüfatı tutur. İstixanalardan ayrılan əsas qaz 71%-lə karbon qazıdır. Bu baxımdan növbəti pillələri metan (28.5%) və azot oksidi (0.7%) tutur (Əliyev, 2011).

Azərbaycanın rastlaşdığı ekoloji problemlər hava, torpaq və suyun keyfiyyətinə öz mənfi təsirini göstərir. Əsas çirkəndirici sahələr neft və enerji sektorları olsa da, pambıqçılıq kimi çoxillik bitki və aqroekosistemlərdən düzgün istifadə edilməməsi xüsusilə torpağın deqradasiyasına və suyun çirklənməsinə gətirib çıxarır. Daha bir əlavə problemsə, iqlim dəyişikliyi ilə bağlıdır ki, bu da həm hazırda, həm də yaxın gələcəkdə əsas şirin su ehtiyatı olan səth sularına təsirsiz ötürür. Bu səbəbdən hər bir region və əsas becərilən məhsullarla bağlı proqnozlar verilməlidir. Çoxillik birkilər, tez həll olan sintetik gübrələr və pestisidlərin istifadə edilmədiyi və növbələmə sisteminin tətbiq edildiyi kənd təsərrüfatı torpağın keyfiyyətinin aşağı düşmə problemlərinin baş qaldırdığı ərazilər üçün münasib həll yolu ola bilər.

© FAO / Yagub Guliyev

Giriş

Orqanik kənd təsərrüfatı: Dünyada və Azərbaycanda

İxrac bazasının təhlili

Yekun və tövsiyələr

1

2

3

4

5

6

7

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı

Dəyər zənciri və daxili bazar

Prioritet bitkilər/regionlar üzrə orqanik məhsul istehsalının üstünlüyü

3. Orqanik kənd təsərrüfatı: Dünyada və Azərbaycanda

3.1. Orqanik kənd təsərrüfatı: anlayışlar və prinsiplər

Orqanik kənd təsərrüfatı aqrosənaye resurslarının (aqrotexnika, kimyəvi gübrələr, pestisidlər) geniş istifadəsinə arxalanan intensiv aqro-təsərrüfata alternativ olan kənd təsərrüfat üsuludur. Belə kənd təsərrüfatı üsulları “orqanik”, “bioloji” və ya “ekoloji təmiz” adlanır; müvafiq standartların böyük əksəriyyətində bu məfhumlar sinonimlər kimi qəbul edilir. Orqanik kənd təsərrüfatının müxtəlif müsbət aspektlərini vurğulayan fərqli təriflər olsa belə, onların hamısı eyni təməl prinsiplər üzərində qurulub.

ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentinin (USDA) Milli Orqanik Proqramı istifadəsinə icazə verilən yaxud məhdudiyət qoyulan metodlar vasitəsi ilə orqanik istehsalı müəyyən edir, bu isə, “istehsal sistemi” kimi sintetik tərkibli gübrələrdən, pestisidlərdən, boy tənziyləyicilərindən və heyvandarlıqda yem əlavələrindən uzaq durmağa yaxud ondan istifadəni əhəmiyyətli dərəcədə istisna etməyə imkan verir. Orqanik kənd təsərrüfatı sistemləri torpaq məhsuldarlığını və şumu qoruyub saxlamaq, bitkiləri qidalandırmaq, həşəratları, alaq otlarını və digər ziyanəvərləri nəzarət altında saxlamaq üçün maksimal dərəcədə əkin dövriyyəsi, bitki qalıqları, heyvan peyini, paxlalar, yaşıl peyin, ferma orqanik tullantıları və ziyanvericilərlə bioloji mübarizə üsullarına arxalanır.” Bu tərifdə həmçinin qeyd edilir ki, “orqanik” ticarət nişanı ərzaq və sair kənd təsərrüfatı məhsullarının icazə verilmiş aqronomik, bioloji və mexaniki üsullarla istehsal edilməsini təsdiq edir. Söz gedən kənd təsərrüfatı üsulları təbii ehtiyatların təkrar istifadəsini dəstəkləyir, ekoloji tarazlığı sövq edir və biomüxtəlifliyi qoruyur. Orqanik kənd təsərrüfatında sintetik (kimyəvi) gübrələr, kanalizasiya şlamı, irradiasiya və genetik mühəndislik üsullarından istifadəyə yol verilmir (www.usda.gov.us).

Codex Alimentarius ekosistem yanaşmasına üstünlük verir. Burada orqanik kənd təsərrüfatı “sağlam aqro-ekosistem inkişafına, o cümlədən biomüxtəlifliyə, bioloji sikkələrə və torpağın bioloji fəaliyyətinə rəvac verən və onları gücləndirən bütöv istehsal idarəetməsi sistemi” kimi başa düşülür. O, “fermadan kənar vasitələr yerinə müvafiq idarəetmə praktikalardan istifadəni və regional fərqləri nəzərə almaq üçün yerli şəraitə uyğun olan sistemlərin tətbiq edilməsini vurğulayır” (www.codexalimentarius.org).

Orqanik Kənd Təsərrüfatı Hərəkətlərinin Beynəlxalq Federasiyasının (IFOAM-ın) tərifi insan və sosial aspektləri ön plana çəkir və qeyd edir ki,

orqanik kənd təsərrüfatı “torpaq, ekosistem və insanların sağlamlığını qoruyan istehsal sistemidir. Fəsadlar yaradan kənar vasitələr əvəzinə o, ekoloji proseslərə, biomüxtəlifliyə və yerli şəraitə uyğunlaşdırılan sikkələrə arxalanır. Ənənələri, yenilikləri və elmi birləşdirərək, orqanik kənd təsərrüfatı şərik çıxdığımız ətraf mühiti təkmilləşdirir, ədalətli münasibətləri sövq edir və bütün iştirakçılar üçün yaxşı həyat keyfiyyətini təmin edir” (www.ifoam.bio).

Yuxarıdakı anlayışlardan göründüyü kimi, orqanik kənd təsərrüfatı üçün həllər həm ekosistem funksiyalarını, həm də sosial-iqtisadi şərtləri nəzərə alan, yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış üsulların tətbiqindən ibarət olmalıdır. Faydalar təmiz ətraf mühit və təhlükəsiz qida ilə məhdudlaşmır: orqanik idarəetmə həmçinin təbii ehtiyatları indiki və gələcək nəsillərin xeyrinə idarə etməyə imkan verir.

Beləliklə, orqanik kənd təsərrüfatı anlayışlarında əsas diqqət texniki yanaşmadan daha çox ekosistem idarəçiliyinə əsaslanan bütöv bir sistemə keçidə yönəlməlidir. Milli və/ya beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş standartlarda və ümumi tərif və yanaşmalarda bu cür fərqlərə rəğmən, orqanik kənd təsərrüfatının ümumi prinsipləri dəyişməz qalaraq onun nəzəri və praktiki aspektləri üçün təməl təşkil edir. IFOAM bu prinsipləri orqanik kənd təsərrüfatının 4 sütunu adlandırır: sağlamlıq, ekologiya, ədalət və qayğı (http://www.ifoam.bio/sites/default/files/poa_english_web.pdf).

İstənilən ölkədə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı yerli ənənələrə, əxlaqa və sosial-iqtisadi şəraitə əsaslanmalı, yerli ehtiyatları və müxtəlif yerli ekosistemləri nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, hər bir ölkə qlobal prinsiplər və normalar çərçivəsində orqanik kənd təsərrüfatının milli sistemini yaratmalıdır.

SAĞLIAMLIQ PRİNSİPI	EKOLOGIYA PRİNSİPI
Orqanik kənd təsərrüfatı torpaq, bitki, heyvan, insan və planet sağlamlığının bütöv və bölünməz vahidini qoruyub-saxlamalıdır.	Orqanik kənd təsərrüfatı canlı ekoloji sistem və sikkələrə əsaslanmalı, onlarla işləməli, onları təqlid etməli və qoruyub saxlamağa kömək etməlidir.
ƏDALƏT PRİNSİPI	QAYĞI PRİNSİPI
Orqanik kənd təsərrüfatı hamımız şərik olduğumuz ətraf mühitə və həyat imkanlarına qarşı ədalətli təmin edən münasibətlər əsasında qurulmalıdır.	Orqanik kənd təsərrüfatı indiki və gələcək nəsillərin, eləcə də ətraf mühitin sağlamlıq və güzəranını qoruyan ehtiyatlı və məsuliyyətli tərzdə idarə olunmalıdır.

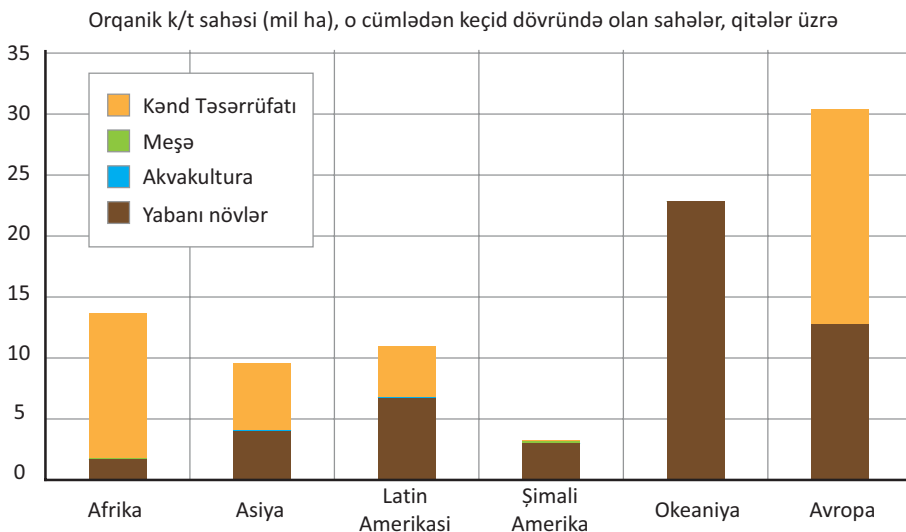

3.2. Dünyada orqanik məhsul istehsalı

Qlobal kontekstdə Azərbaycanın mövqeyini müəyyən etmək üçün orqanik kənd təsərrüfatı haqqında bəzi ümumi məlumatlar və rəqəmlər bu kitaba daxil edilir. Hal-hazırda dünyanın 179 ölkəsində orqanik kənd təsərrüfatı fəaliyyəti mövcuddur. 2015 ilin məlumatına görə, dünyanın 85 ölkəsində orqanik (orqanik, üzvi) kənd təsərrüfatı haqqında milli qanunvericilik qəbul edilib (Viller H. və Lernu J və s., 2017). Bu sahədə qlobal statistikanı FIBL (İsveçrə) və IFOAM (Almaniya) təşkilatları birgə toplayırlar. Ən son yenilənmiş statistik məlumatlar hər il fevral ayında Biofach (dünyanın ən iri orqanik məhsulların yarmarkası) zamanı xüsusi hesabatlar ilə yanaşı dərc edilir. Çap formatından başqa, məlumatlar həmçinin müvafiq xəritə, cədvəl və qrafikləri göstərən xüsusi interaktiv internet saytında əks olunaraq tədqiqatçılar, qərarverənlər və digər maraqlı tərəflərin istifadəsinə verilir.

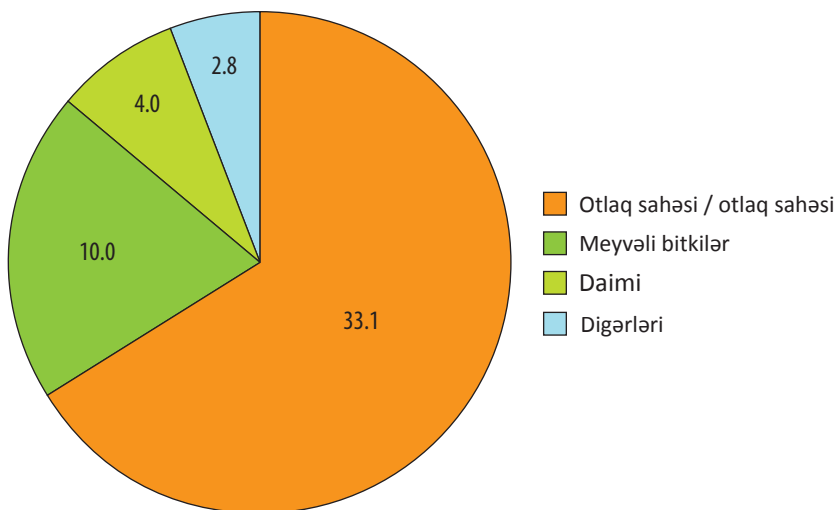
Statistika orqanik məhsul həcmnin və orqanik qaydalarla idarə olunan ərazilərin ildən-ilə artımını göstərir: 1999 ildə bu, 11 milyon hektara bərabər idisə, 2015 ildə artıq 50.9 milyon hektara çatmışdır. Tək 2014-2015 illər arası orqanik sertifikatı olan ərazilər 6.5 milyon ha artmışdı ki, bu artımın 2/3-i Avstraliyanın payına düşür. Orqanik kənd təsərrüfatı sahələrinin qitələr üzrə bölgüsünə nəzər yetirsək, birinci yeri Okeaniya tutur (22.8 milyon ha); onun ardından azalan xətlə Avropa (12.7 milyon ha), Latin

Təsvir 2. Toplam orqanik sahələr, qitələr və fəaliyyət növləri üzrə, milyon ha

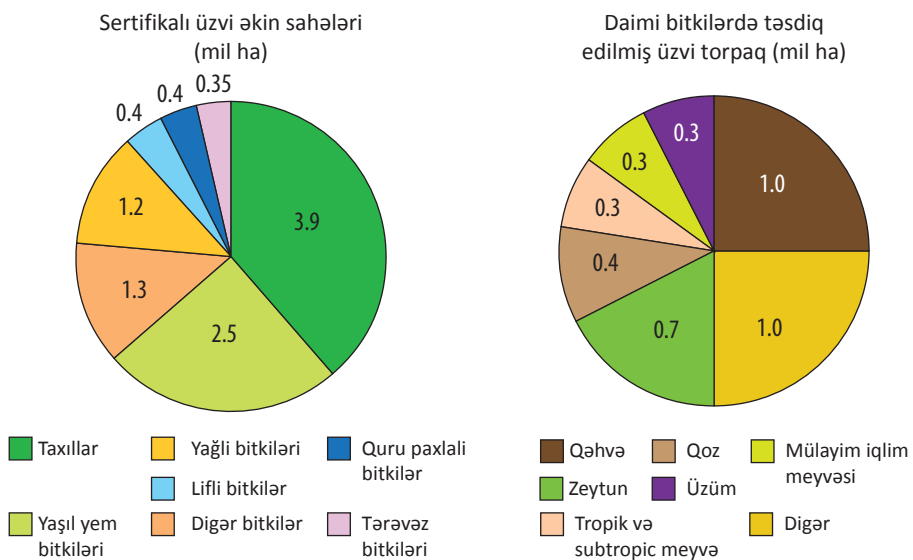
Mənbə: Viller H. və Lernu J və s., 2017

Təsvir 3. Sertifikasiyalı orqanik k/t torpaqlarının bölgüsü, milyon ha, 2015

Mənbə: Willer and Lernoud, 2017

Təsvir 4. Sertifikasiyalı orqanik əkin və çoxillik bitki sahələrinin bölgüsü, 2015

Mənbə: Willer and Lernoud, 2017

Amerikas (6.7 milyon ha), Asiya (4.0 milyon ha), Şimali Amerika (3.0 milyon ha) və Afrika (1.7 milyon ha) gəlir. 2014-də ildə orqanik təsərrüfat altında olan sahələrin artımı Afrikada 5.5%, Asiyada 4.7%, Avropada 2.0%, Okeaniyada 1.2% və (Şimali və Cənubi) Amerikada 1.0% təşkil etmişdir.

Argentina və Folklend Adalarında sertifikasiyalı orqanik ölümlərin itirilməsi nəticəsində toplam orqanik sahə 2014 və 2015 illərdə azalmışdır (Viller H. və Lernu J və s., 2016 and 2017).

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan savayı, orqanik məhsullar vəhşi təbiətdən və digər orqanik sertifikasiyalı sahələrdən, məs. akvakultura, meşə və otlaq sahələrindən də alınır. Bunlar 2015 ildə 39.7 milyon hektar təşkil etmişdir. Orqanik sertifikatı olan ərazilərin 43.4%-ini yabani məhsulların yığımları üçün istifadə olunan sahələr, 0.6%-ni isə digər orqanik sahələr tutur. Təsvir 2-də göstəriləyi kimi, Okeaniya və Şimali Amerikada orqanik sertifikatı olan qeyri-kənd təsərrüfatı torpaqları, demək olar ki, yoxdur. Bundan fərqli olaraq, Avropa, Asiya və xüsusilə də Afrika ölkələrində vəhşi təbiətdən yığım və digər orqanik istifadələr (məs., arıçılıq, akvakultura, eləcə də bambuk, giləmeyvə, qoz-fındıq və göbələk yığımları) önəmli yer tutur. Hazırda Asiya və Latın Amerikasında 31,279 ha orqanik sertifikatı olan sahələr var. Orqanik məhsul toplanan meşələrin ümumi sahəsi 2015 ildə 266,833 ha təşkil etmişdir; onlar əsasən Şimali Amerika, Afrika və Avropada yerləşir (Viller H. və Lernu J və s., 2017).

3.3. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı

25

3.3.1. İstehsal

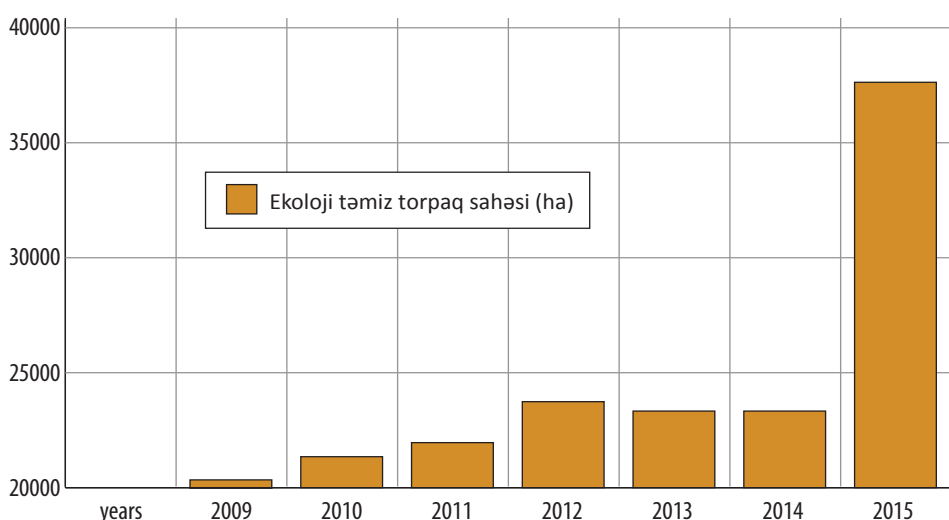
Azərbaycanın əsas rəsmi statistik məlumatlar mənbəyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsidir (DSK). Demografik, sosial, iqtisadi, ekoloji və digər statistikalar məhz bu qurum tərəfindən toplanaraq mütəmadi olaraq yenilənir. Kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılığın müxtəlif sahələri üzrə çoxsaylı statistik göstəricilərin olmasına baxmayaraq, orqanik məhsullar haqqında konkret statistika aparılmır. Kənd təsərrüfti sektoru üzrə əsas statistik məlumatlar ümumi məlumatları, həmçinin, bitkiçilik və heyvandarlıq təsərrüfatı ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirir. Regionlar üzrə məlumatlarda isə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkiləyi sahələr, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı və heyvandarlıq təsərrüfatları haqqında məlumatları öz əksini tapır.

Qurumun rəsmi saytında (<http://www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php>) təkcə yenilənmiş milli statistik göstəricilər deyil, həm də beynəlxalq müqayisələr, kənd təsərrüfatı müəssisələri və özəl sahibkarlığın əsas iqtisadi göstəriciləri təqdim edilir.

Azərbaycanın rəsmi qurumları/təşkilatları, konkret olaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (KTN), İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi (İSN) və Ekologiya və

Təbii sərvətlər Nazirliyi (ETSN) kənd təsərrüfatının və əlaqəli sektorların müxtəlif sahələri üzrə statistik məlumatları toplayaraq yeniləyir. Qanunvericilikdə bu barədə maddə olmasına baxmayaraq, 2017-ci ilin mayına olan məlumata əsasən, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, marketinqi, istehlakı, idxalı və ixracı haqqında məlumatları sistemli olaraq toplayan və yeniləyən xüsusi sistem, yaxud qurum mövcud deyil. Mövcud qanunvericilik sertifikatlaşdırma qurumlarını məlumat bazası, Dövlət Statistika Komitəsini isə, KTN vasitəsilə məsul milli qurum kimi müəyyən edir. Azərbaycanda orqanik məhsullar haqqında rəsmi məlumat olmadığından, məlumatlar daha çox orqanik məhsullarla işləyən özəl/ictimai təşkilatlardan, o cümlədən, Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası (GABA), AZERSUN-dan, həmçinin, dünya üzrə toplanan statistik göstəricilərdən (Viller H. və Lernu J və s., 2015; 2016; 2017) əldə edilmişdir. Sağlam ərzaqların satışına maraq göstərən və/yaxud gələcəkdə orqanik məhsulların satışını həyata keçirməyi planlaşdıran əsas pərakəndə satış nümayəndələri satdıqları məhsullar və istehlakçıların daha çox maraq göstərdikləri məhsullar haqqında şəxsi məlumatlara malikdirlər. Azərbaycanda ixrac məlumatları Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsilə toplanır. Burada məlumatlar mövcud nomenklatura əsasında toplanır, lakin orqanik məhsullar, satış məhsullarının kodlaşdırması sırasında ayrıca nömrəyə malik olmadığından, qurum belə məhsullar haqqında məlumat toplamır.

Təsvir 5. 2009-2015-cü il üzrə orqanik əkin sahələrinin və çoxillik bitkilərin bölgüsü

Mənbə: Viller H. və Lernu J və s., 2015; 2016; 2017

Cədvəl 5. Azərbaycanda ümumi orqanik torpaq sahəsi və yabanı məhsul yığımı üzrə fəaliyyətlərin bölgüsü (2015)

Fəaliyyət növü	Sertifikatlaşdırılmış ərazi (ha)	Əsas məhsul növü	Sertifikatlaşdırılmış kənd təsərrüfatı torpaqları (ha)	Ümumi sahədə orqanik məhsulun payı(%)	Yabanı bitkilər	Sertifikatlaşdırılmış ərazi (ha)
Kənd təsərrüfatı torpaqları	37,630	Taxıl	1,598	0.2	Giləmeyvə, yabanı	161
Balıqçılıq	123	Sitrus bitkiləri	21	0.7	Meyvə, yabanı	161
Meşə	123	Qurudulmuş paxlalı bitkilər	6	0.04	Meyvə, yabanı	541
Yabanı bitkilər	1,063	Temperatur bitkiləri	754	1.5	Müalicəvi və ətirli bitkilər	56
Cəmi	38,939	Subtropik meyvələr	495	4.8	Qoz-fındıq	179
		Tərəvəz	213	0.2	Ətraflı məlumat yoxdur	126
		Yağlı bitki toxumları	126	0.7	Cəmi	1,063
		Üzüm				
		Zeytun	13	0.8		

Mənbə: Viller H. və Lenu J və s., 2017

Cədvəl 6. 2012 və 2014-cü illərdə Azərbaycanda becərilmiş və orqanik kimi sertifikatlaşdırılmış əsas məhsullar

Məhsul	Orqanik sahə (ha)		Sahənin payı (%)		Tam keçid həyata keçirilmiş sahə (ha)		Keçid həyata keçirilən sahə (ha)	
	2012	2014	2012	2014	2012	2014	2012	2014
İllər	2012	2014	2012	2014	2012	2014	2012	2014
Taxıl bitkiləri	2,186	1,598	0.2	0.2	548	0	1,638	1,598
Yağlı bitki toxumları	126	126	0.6	0.7	50	50	76	76
Protein məhsulları (dənli paxlalı bitkilər)	6	6	0.0	0.05	2	2	4	4
Sitrus meyvələri	8	21	0.3	0.9	2	2	6	19
Üzüm	41	41	0.3	0.3	1	1	40	40
Zeytun	13	13	0.7	0.7	5	5	8	8
Mülayim iqlim meyvələri	698	754	1.5	1.5	131	112	567	642
Subtropik meyvələr	385	495	4.1	4.8	180	180	205	315
Tərəvəz	192	213	0.2	0.2	57	55	135	158

Mənbə: Viller H. və Lenu J və s., 2014; 2016.

Azərbaycanda orqanik məhsul istehsalına təxminən 10 il əvvəl başlanılıb. 2015-ci ilin məlumatına əsasən, orqanik bitkilərin becərilməsi üçün ayrılmış torpaq sahəsi ümumi kənd təsərrüfatı torpaqlarının 0.8%-ni təşkil etmişdir (Viller H. və Lernu J və s., 2017). Müəlliflər Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı haqqında hesabatı Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyasından (GABA) əldə edilmiş məlumatlar əsasında hazırlamışlar. Viller H. və Lernun hesabatına (2016) əsasən, 2012-cü ildə Azərbaycanda sertifikatlı orqanik ərazi 24,782 ha təşkil etmişdir ki, bundan 123 ha orqanik ərazi kimi sertifikatlaşdırılmış meşə sahəsi, 919 ha isə yabanı məhsul toplanması üçün sertifikatlaşdırılmış sahələrdir. Yabanı bitkiçilik əraziləri giləmeyvə (161 ha), meyvə (421 ha), qoz-fındıq (160 ha) və müalicəvi və ətirli bitkilər (177 ha) üçün nəzərdə tutulmuş sahələrdən ibarətdir. 2014-cü ilə aid məlumatlara əsasən, təsərrüfatların sayı 297, emalçıların sayı isə, 34 olmuşdur. 2015-ci ilə aid məlumatlar Təsvir 5-də öz əksini tapmışdır.

2014-cü il üzrə Azərbaycanda orqanik ərazilərin ümumi sahəsi 24,391 ha (Təsvir 5) təşkil etmişdir ki, bunun 23,331 ha hissəsini becərilən torpaqlar, 937 hektarı yabanı meyvə, qoz-fındıq, giləmeyvə, həmçinin, müalicəvi və ətirli bitkilər üçün nəzərdə tutulmuş ərazilər, 123 hektarını isə, meşələr təşkil etmişdir. Pərakəndə satış bazarı 3.0 milyon avro dəyərində qiymətləndirilir. Azərbaycanda orqanik şəkildə əsasən illik və çoxillik bitkilər becərilir. Orqanik ərazilərdə daha çox taxıl əkilsə də, ümumi istehsalda orqanik meyvələrin həcmi daha çoxdur (Təsvir 6). Keçid dövründə meyvə bağlarının da Azərbaycanın gələcək inkişafına öz töhfəsini verəcəyi gözlənilir. Azərbaycanda istehsal edilən yeganə orqanik heyvandarlıq məhsulu baldır ki, 2014-cü ilin məlumatlarına əsasən, ölkədə 932 arı pətəyi qeydiyyatda alınmışdır.

2014-2015-ci illər ərzində orqanik kimi təsdiq edilmiş torpaq sahələrinin həcmi 14,299 ha artmışdır. Artım daha çox subtropik və mülayim iqlim meyvələrinin, habelə tərəvəzlərin becərilməsi üçün nəzərdə tutulmuş torpaqlarda, daha az həcmdə isə, yağlı dənli bitkilər və dənli-paxlalı bitkilər üçün ayrılmış torpaqlarda qeydə alınmışdır. 2015-ci ildə orqanik arı pətəklərinin sayı 932 olmuşdur. 2015-ci il üzrə təsvirlərdə həm balıqçılıq, həm də meşəçilik üçün 123 ha torpaq sahəsinin olduğu qeyd edilmişdir. Ölkədə fəaliyyət göstərən xarici sertifikatlaşdırma qurumları Azərbaycanda 305 istehsalçı, 50 emalçı və 50 idxalçı qeydə almışlar (Viller H. və Lernu J və s., 2017).

3.3.2. Nəzarət və sertifikatlaşdırma

Azərbaycanda 2008-ci ildə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” xüsusi qanun qəbul edilmişdir. Bu anlayış mövcud qanunvericilikdə “orqanik kənd

təsərrüfatı”, yaxud gündəlik danışıqda “üzvi” adlandırılır. 2008-ci ildən etibarən “ekoloji təmiz” anlayışı, “orqanik”, yaxud “bioloji” anlayışına sinonim kimi işlənməyə başlanmışdır. Qazaxıstan kimi digər Mərkəzi Asiya ölkələrində “ekoloji təmiz” anlayışı fərqli mənaya malikdir. Belə ki, burada yoxlanılan yekun məhsulun tərkibində çirkləndirici maddələrin həcmi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş səviyyədən aşağı olarsa, bu məhsul “ekoloji təmiz” kimi qəbul edilir.

Lakin mövcud qanun və onun normativ aktlarının olmasına baxmayaraq, orqanik sistem milli səviyyədə tam olaraq həyata keçirilməmişdir. Bu, yoxlama və sertifikatlaşdırma orqanlarının institusional qurulmasına, qeydiyyat və idarəetmə işlərinə də maneçilik törədir. Bu boşluq səbəbindən bütün yoxlama və sertifikatlaşdırma funksiyaları xarici ölkələrin nəzarət orqanları tərəfindən, məhsulların idxal edildiyi ölkələrin standartlarına uyğun şəkildə həyata keçirilir. Onların Azərbaycanın rəsmi orqanları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

GABA, milli yoxlama orqanı olan AZEKOSERT-in yaradılması təşəbbüsüylə çıxış etsə də, bu qurum hüquqi dəstəyin az olması səbəbindən fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Orqanik məhsullar əsasən Aİ qanunvericiliyinə uyğun şəkildə sertifikatlaşdırılır və Avropa bazarları üçün nəzərdə tutulur. Son dövrlərdə ABŞ bazarı üçün nəzərdə tutulmuş və ABŞ Milli Orqanik Proqramına (NOP) uyğun olaraq sertifikatlaşdırılan məhsulların istehsalına başlanmışdır. Orqanik kimi sertifikatlaşdırılmış əsas məhsullar qızılqul yağ, nar, xurma, fındıq və yabanı toplanmış meyvələr, giləmeyvələr, habelə, müalicəvi və ətirli bitkilərdir. IMO təşkilatı tərəfindən orqanik məhsullar üzrə sosial standartları təbliğ etmək məqsədilə Fair Wild layihəsi həyata keçirilsə də, layihəyə xitam verildikdən sonra Azərbaycanda bu sahədə işlər davam etdirilməmişdir.

Aİ üçün, 1235/2008 sayılı Reqlamentin (Aİ) 19-cu maddəsinə əsasən, üçüncü ölkələrdən məhsul idxalını həyata keçirənləri araşdıran və üçüncü ölkələrdən orqanik məhsul idxalı mexanizminə nisbətə Aİ-nin 834/2007 sayılı Reqlamentini tətbiq edən, üçüncü ölkələrdə fəaliyyət göstərən nəzarət orqanları kimi ECOCERT SA (Fransa), ETKO (Türkiyə) və Lacon GmbH (Almaniya) (http://ec.europa.eu/agriculture/ofis_public/pdf/r8_0000_en.pdf) qəbul edilmişdir. Bir çox digər xarici sertifikatlaşdırma orqanları məhsulları Türkiyəyə³, ABŞ-a və İsveçrəyə⁴ ixrac üçün sertifikatlaşdırırlar.

³ Türkiyə qanunvericiliyinə görə, idxal edilmiş orqanik məhsullar haldan hala qiymətləndirilir; nəzarət qurumlarının digər ölkələrlə ekvivalent dərəcədə fəaliyyət icazəsi verilmir.

⁴ IMO (Türkiyə) və IMO (İsveçrə) əvvəllər Azərbaycanda da ayrıca fəaliyyət göstərmiş, indi isə həm beynəlxalq səviyyədə, həm də Türkiyədə ECOCERT ilə birləşib.

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan respublikası Qanununun 23a Maddəsinə əsasən, təsdiq edilmiş sertifikatlaşdırma orqanlarının siyahısı (1 iyun 2015) aşağıdakı kimidir: Abcert AG AZ-BIO-137 (Almaniya), Agreco R.F. Göderz GmbH AZ-BIO-151 (Almaniya), Bio Inspecta AZ-BIO-161 (İsveçrə), BCS Öko-Garantie GmbH AZ-BIO-141 (Almaniya), Ceres GmbH AZ-BIO-140 (Almaniya), ECOCERT SA AZ-BIO-154 (Fransa) və LACON AZ-BIO-134 (Almaniya). Bütün bu sertifikatlaşdırma orqanları orqanik məhsul bazarları üçün nəzərdə tutulmuş emal edilməmiş, yaxud emal edilmiş bitki məhsulları üçün icazəyə malikdirlər. ABŞ-da, sertifikatlaşdırma orqanları, CERES, ECOCERT və LACON ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən NOP-a uyğun sertifikatlaşdırma icazəsi almışlar (<https://organic.ams.usda.gov/Integrity>). ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Azərbaycandan idxal edilən MOP-a (Milli Orqanik Proqram) uyğun sertifikatlaşdırmış məhsullar siyahısına nar, nar şirəsi, nar konsentratı, qızılgül yağı və qızılgül ləçəkləri daxil edilmişdir. Bu xarici sertifikatlaşdırma orqanları tərəfindən sertifikatlaşdırılmış və orqanik məhsulların emalı və ixracı ilə məşğul olan əsas şirkətlər “Azərşəkər İstehsalat Birliyi”, “Azersun”, “AzGranata”, “Elba”, “Gilan Qəbələ”, “Jalə” və “Aqribioekoteks”dir.

3.3.3. Qanunvericilik çərçivəsi

1999 ildə qəbul edilmiş Yeyinti məhsulları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ərzaq məhsullarının istehsalını, emalını, keyfiyyətini və ərzaq təhlükəsizliyini tənzimləyir. 2011 ildə Azərbaycan Codex Alimentarius Komissiyasının üzvü olmuşdur. Ərzaq məhsulları istehsalı və ərzaq malların sərbəst hərəkəti sahəsində Azərbaycanda 162 standart qəbul olunub. Milli standartlar Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi (AZSTAND) tərəfindən qəbul olunur və “AZS” ixtisarı ilə tanınır. Avrasiya Standartlaşdırma, Metrologiya və Sertifikatlaşma Şurasının təsdiq və nəzarət etdiyi ümum-MDB “GOST” standartı da istifadə olunur. Milli standart sisteminin regional və beynəlxalq standartlar əsasən inkişaf etdirilməsi məqsədilə AZSTAND nəzdində 2009 ildə Standartlaşdırma və Texniki Tənzimləmə üzrə Texniki Şura və Təcrübə-Sınaq Mərkəzi (AZTEST) yaradılıb. Yanvar 2010-da Azərbaycan Avropa Standartlaşdırma Komitəsinə müşahidəçi qismində qoşulub. 2010 ildə “Azərbaycanda balıq məhsullarına dair ərzaq keyfiyyəti, təhlükəsizlik təminatı və sertifikatlaşdırmanın hüquqi və texniki aspektlərinin təkmilləşdirilməsinə dəstək” adlı tvinning layihəsi tamamlanıb. Bu layihə balıqçılıq sektoruna yönəlmişdir. Ümumən isə, qida təhlükəsizliyi qanunvericiliyində müxtəlif boşluqlar var.

Qida təhlükəsizliyinə, eləcə də orqanik məhsullar bazarının monitoriunqinə mənfi təsir göstərən əsas əngəllərdən biri fəal inqrediyentləri olan pestisidlərin yenilənmiş siyahısına və müxtəlif aqro-qida məhsullarının maksimal qalıq limitlərinə normativ aktlarının olmamasıdır.

Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı üzrə ayrıca qanunvericilik çərçivəsinin qəbul edilməsi təşəbbüsünü ilk dəfə 2005 ildə GABA irəli sürüb. Bu və digər səylərin nəticəsində 2008 ildə müvafiq Qanun qəbul edilib, sonradan isə digər hüquqi-normativ aktlar və onlara düzəlişlər qəbul edilib⁵. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatına və orqanik k/t üsullarına dair qanunvericilik çərçivəsini təşkil edən əsas hüquqi-normativ aktlar aşağıda icmal şəklində təqdim olunur:

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (No. 650-IIIQ / 13 iyun 2008)

Qanunda göstərilir ki, “ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Standartlaşdırma haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” və “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarından/qanunvericilik aktlarından qaynaqlanır”. Meşə bitkilərinin və vəhşi heyvanların istifadəsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının kimyəvi-sintetik (süni) maddələrin tətbiqi ilə istehsalı, daşınması, saxlanması və istifadəsi ilə əlaqədar münasibətlər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Qanuna 18 mart 2014 ildə düzəliş edilərək Maddə 4-ə düzəliş edilərək 4.0.1-1. yarımbəndi əlavə edilib (“Azərbaycan Respublikasına məxsus ənənəvi mədəni brend bitkilərin mühafizəsi”).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (8 yanvar 2009)

Qərar orqanik kənd təsərrüfatına dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının (No. 818 / 25 avqust 2008) icrasını dəstəkləmək üçün qəbul edilib. Qərar da orqanik kənd təsərrüfatına aid normalar və qaydalar, istifadə olunacaq üsul və qaydalar, icazə verilən və verilməyən resurslar siyahısı, sertifikatlaşdırma növləri və şərtləri, sertifikatlaşdırma agentliklərinin akkreditə edilməsi qaydaları, sertifikatlaşdırma agentliklərinin funksiyaları, orqanik məhsullarının sertifikatlaşdırma qaydaları, nümunəvi sertifikatlaşdırma formatları, orqanik məhsullarına tətbiq edilən markalanma, nəqliyyat, saxlama və paylanma qaydaları yer alır.

⁵ Azərbaycanda bütün qanunvericilik aktları www.e-qanun.az saytıdan yüklənə bilər.

Hazırkı Qərarın 2 maddəsinə 1 fevral 2013 il tarixli Qərarla (No. 550) düzəliş edilərək dəqiqləşdirilib.

**Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
(No. 267 / 24 may 2010)**

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı Qanunda müəyyən edilmiş vəzifələrin icrasına məsul olan nazirlikləri və digər dövlət qurumlarını təyin edir.

**Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı
(No. 159 / 30 avqust 2010)**

Qərar KTN, İN, ETSN, SN və AMEA tərəfindən icra ediləcək vəzifələri təyin edir. Nazirliklərin adlarında olan dəyişikliklər 2014 və 2016 illərdə qəbul edilmiş qərarlarda əks edilmişdir.

Adı çəkilən nazirliklərin səlahiyyətləri daxilində orqanik kənd təsərrüfatının hüquqi və fiziki inkişafını dəstəkləyən prioritet vəzifələr aşağıda sadalanıb:

- ətraf mühitin və torpaqların analizi vasitəsilə münasib sahələrin müəyyən etmək və prinsiplərin təyin etmək;
- torpaqların çirklənməsinin qarşısını almaq və torpaq verimliliyini yaxşılaşdırmaq;
- yerli genetik ehtiyatları təşviq etmək və quraqlığa, şoranlaşmaya və s. davamlı olan yeni sort / hibridləri yaratmaq
- elmi nəticələr əsasında orqanik kənd təsərrüfatına münasib olan əkin dövriyyəsi və idarəetmə proqramları işləmək;
- elmi idarəetmə vasitəsilə otlaq və örüş sahələrini yaxşılaşdırmaq;
- ziyanvericilərin, alaqaların və xəstəliklərin idarə edilməsi üçün bioloji, mexaniki və aqrotexniki üsulların işləmək;
- bitki qalıqları və heyvan tullantılarının köməyi ilə torpağın münbitliyi artırmaq üçün texnologiyalar işləmək, orqanik məhsulların istehsalı, saxlanması və emalı üçün texnologiyaları təkmilləşdirmək;
- bioloji fəaliyyətlər vasitəsilə torpaq və su ehtiyatlarını qorunması üçün qaydalar hazırlamaq;
- orqanik gübrələrin və kompostların hazırlanması üçün istifadə olunan texnologiyalara dair təlimlər təşkil etmək;
- orqanik quşçuluq və akvakultura istehsalı üçün texnologiyaları işləmək və icra etmək;

- biosfer ehtiyatlarında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının elmi əsaslarına dair təlimlər təşkil etmək;
- orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə beynəlxalq təcrübələrini öyrənmək üçün layihələr tərtib etmək.

Bundan əlavə, KTN, İN, ETSN, AMEA və AZSTAND tərəfindən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- təlimlər, ictimai məlumatlandırma və məlumatın yayılması vasitəsilə orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində maarifləndirmə işləri aparmaq;
- elmi məqalələr, jurnallar və kitabları dərc etmək;
- orqanik kənd təsərrüfatının təbliği üçün sərgilər və yarmarkalar təşkil etmək;
- orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində bacarıqları artırmaq üçün xüsusi kurslar, seminarlar və konfranslar təşkil etmək;
- xarici ölkələrdə təşkil edilən orqanik kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərində Azərbaycanlı fermer və mütəxəssislərin iştirakını təşviq etmək.

Prezidentin və Nazirlər Kabinetinin qərarlarına əsasən, Dövlət Statistika Komitəsi, digər kənd təsərrüfatı statistikasına ilə yanaşı, orqanik kənd təsərrüfatı haqqında məlumatlar toplamaladır. Mövcud qanunvericiliyə görə, DSK orqanik k/t istehsalçılarının siyahısını ETSN-dən almalıdır. DSK məlumatı toplamaq üçün format hazırlayıb və hər il siyahının verilməsi barədə sorğular göndərir ki, məlumatı istehsalçılardan birbaşa əldə edə bilsin. Lakin onlara cavab verilir ki, ölkədə orqanik kənd təsərrüfatı sertifikatı almış istehsalçı yoxdur. Siyahı DSK-ya təqdim olunduqdan sonra, DSK-nın elmi-tədqiqat şöbəsi ona uyğun olaraq seçmə planı hazırlamalı və sonra seçməyə əsasən sorğu keçirməlidir. Sorğu orqanik təsərrüfatlarının hamısını deyil, yalnız seçməyə daxil edilmiş təsərrüfatları əhatə edəcək. Beləliklə, bu müayinə müntəzəm kənd təsərrüfatlarının siyahıyaalınmalarından fərqli olacaq. Belə siyahıyaalınmalar müəyyən intervallarla aparılır, ən son iki siyahıyaalma 1.3 milyon təsərrüfat üzrə 2005 və 2015 illərdə aparılmışdır.

Bütün tərəfdaşlar bu sahədə vahid səlahiyyətli qurumun təyin olunmasının vacibliyini qeyd edir; bir çoxları bunun KTN olmasını istəyir. Bununla yanaşı, müvafiq dövlət qurumları arasında əməkdaşlığı əlaqələndirəcək dövlət idarələr-arası komissiyası yaradılmalıdır.

Orqanik məhsulların istehsalı, emalı, markalanması və bazarlanmasına dair Qaydalar layihəsi (2014)

Qaydalarda ayrı-ayrı dövlət qurumlarının səlahiyyətləri təyin edilir. Məsuliyyətlərin dəqiq bölgüsünə baxmayaraq, sənəddə fəaliyyət

planı, qurumlar-arası əlaqələndirmə mexanizmi və planın icrana/ əlaqələndirməyə cavabdeh olacaq dövlət qurumu göstərilir. Bu durumdan irəli gələrək, AZSTAND orqanik qida və orqanik kənd təsərrüfatı üzrə standart layihəsini yalnız 2014 ildə hazırlayıb. Standart layihəsi orqanik bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarını, arıçılığı, qablaşdırma və nəqliyyat məsələlərini əhatə edir. İstifadəyə icazəyə verilən maddələrin siyahısı daxil edilib. Layihədəki nöqsanları nəzərə alaraq, FAO-nun GCP/AZE/006/TUR layihəsi çərçivəsində yeni təşəbbüs hazırlanır.

3.3.4. Elmi infrastruktur

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-tədqiqat işləri dövlət təsisatları tərəfindən, yəni, elmi-tədqiqat institutları və ali təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin (KTN) tabeli qurumu olan Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi Bakıda və əyalətlərdə yerləşən elmi-tədqiqat institutları şəbəkəsini əlaqələndirir. Gəncədə yerləşən aqrar universitet də KTN strukturuna daxildir. Gəncədəki Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində (ADAU) orqanik kənd təsərrüfatı kafedrası açılıb; beləliklə, bu sahədə təhsil imkanları mövcuddur və ölkədəki maraqlı tərəflərin ehtiyacları qarşılana bilər. Lakin orqanik kənd təsərrüfatında marağı olan qrupları bir araya gətirmək üçün müvafiq strukturlar yaratmaq və onları maliyyələşdirmək tələb olunur.

KTN tabeliyində ixtisaslaşmış elmi-tədqiqat institutları var (məs., əkinçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük və s.). Hal-hazırda elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün elmi infrastrukturda dəyişikliklər gedir. Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı regionlar və bitkilər üzrə az sayda tədqiqatlar aparılır və ya uçot təşkil olunub, məlumatın yayılması hələ də çox məhduddur. Orqanik kənd təsərrüfatı təcrübəsini daha geniş yaymaq üçün aqroekologiyaya diqqət verərək mövcud məlumat və bilik bazasına yenidən baxılmalı və onun maraqlı tərəflərlə paylaşılması təşkil olunmalıdır. Kənd təsərrüfatında orqanik məhsul istehsalına keçidin nəticələrini nəzərdən keçirmək, tərəvəz üçün ən səmərəli əkin dövriyyəsinə ayırd etmək və orqanik kənd təsərrüfatı təcrübəsini fermerlərə nümayiş etdirmək məqsədi ilə Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzinin Abşeronda yerləşən Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunda orqanik istehsal qaydaları ilə idarə olunan pilot sahə yaradılıb (Təsvir 6).

2015 ildə AMEA-nın Botanika İnstitutu nəzdində Qax rayonunda Orqanik Kənd Təsərrüfatı Mərkəzi açılıb. Mərkəzin məqsədi Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafını dəstəkləməkdir.

Təsvir 6. Abşerondakı Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunda texniki təlimlər üçün yaradılmış orqanik təcrübə sahəsi

© FAO / Yagub Guliyev

Mərkəzin məhz burada açılmasının əsas səbəbi regionun təmiz və zəngin təbii ehtiyatlarıdır. Mərkəzin peşəkar heyəti fəaliyyət planı hazırlayıb. Planın əsas məqsədləri: region üçün xas olan yerli sortların qorunub saxlanması; orqanik kənd təsərrüfatına keçiddə k/t istehsalçılarında dəstək; və torpaq, su və bitki analizlərinin aparılması üçün müasir laboratoriyaların yaradılması.

Hal-hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və digər qida məhsullarının təhlükəsizliyini yoxlamaq üçün məhdud analitik potensiala malik bir neçə torpaq və su analizi laboratoriyası mövcuddur. Bunlar, əsasən Bakıda qərarlaşan KTN-nin Dövlət Fitosanitar Nəzarət Xidmətinin toksikologiya laboratoriyası, Dövlət Gömrük Komitəsinin laboratoriyası və İN-nin laboratoriyası istinad laboratoriyaları kimi inkişaf edir. Gömrük laboratoriyası aflatoksin analizi apara bilər və ixrac olunan fındığın yoxlamağa səlahiyyətlidir. Azərbaycanda bioloji təhlükəsizlik haqqında qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, GMO analizlərini apara bilən laboratoriya yoxdur.

Orqanik istehsal və sertifikatlaşdırma barədə qərar tam olaraq məhsullarının və onların istehsalında istifadə olunmuş resursların analizlərinə əsaslanır. Orqanik sertifikat bütöv istehsal zəncirində istinad standartlarına əməl olunmasını təsdiq edir. Buna baxmayaraq,

monitorinq məqsədləri və saxtalaşdırmanın qarşını almaq üçün Azərbaycanda müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş, akkreditə edilmiş laboratoriyaların qurulması vacibdir. Müayinələrin aparılması və tədqiqat işlərinin dəstəklənməsi məqsədi ilə aşağıdakı istiqamətlərdə laboratoriyalar yaradılmalı və ya mövcud laboratoriyaların potensialı artırılmalıdır:

- torpaq və qida maddələrinin analizi;
- su və hava keyfiyyəti,
- bitki və heyvan mənşəli məhsullar üzrə çirkləndirici maddələr (pestisidlər, ağır metallar, mикotoksinlər və s.), qatqılar, boy tınzımlayıcıları və antibiotiklər; və
- genetik modifikasiy olunmuş orqanizmlər (GMO-lar). Orqanik kənd təsərrüfatında əksər pestisidlərin istifadəsinə yol verilmədiyinə və ya məhdudlaşdırıldığına görə, onların aşkar etmə limitləri analitik laboratoriyalarda praktiki cəhətdən mümkün olan ən aşağı həddə olmalıdır.

Laboratoriyaların yaradılması yerli qida bazarı üzərində nəzarət sisteminin qurulmasına və saxtalaşdırmanın qarşının alınmasına da xidmət edəcək.

3.3.5. Qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor

GABA (Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası) orqanik kənd təsərrüfatında aparıcı rol oynayan qeyri-hökumət təşkilatıdır və 2002 ildən etibarən IFOAM üzvüdür. GABA ilk Azərbaycan təşkilatıdır ki, Almaniyanın Nürnberq şəhərində keçirilən beynəlxalq aləmdə tanınmış BioFach Dünya Orqanik Ticarət Sərgisində 2010 ildə iştirak edib. Sərgidə GABA-nın təqdim etdiyi 6 orqanik sertifikatı almış məhsul (nar, heyva, əncir, zoğal, xurma və gavalı mürəbbəsi) bir çox beynəlxalq şirkətlərin böyük marağına səbəb olmuşdur.

GABA həmçinin bir sıra orqanik standartların tərcüməsini təşkil edib və orqanik kənd təsərrüfatına aid qanunvericiliyin işlənməsində iştirak edib. 2006 ildən etibarən GABA “Ekoloji kənd təsərrüfatı” adlı jurnal dərc edir. Maliyyə məhdudyyətləri ucbatından son zamanda jurnal ildə 2 dəfə çıxır. Bununla yanaşı GABA fermerlər üçün təlimlər keçirir.

3.3.6. Orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil və təlim

2015 ildə Azərbaycanda 15 yaşından yuxarı olan əhalinin savadlılıq səviyyəsi 99.81% olmuşdur (World Data Atlas, 2017). Orta məktəbdə orta

davamiyyət oğlanlar üçün 84.2% təşkil edir; cinslər üzrə göstəricilər birbirinə yaxındır. Ölkədə məşğulluq səviyyəsi 63.2% (World Data Atlas, 2017) olduğundan kənd təsərrüfatı sahəsində təklif olunan peşəkar təlim proqramlarına maraq və ehtiyac böyükdür. Aİ, GIZ, USAID və TİKA tərəfindən maliyyələşdirilən bir neçə layihədə ekologiya və orqanik kənd təsərrüfatı mövzularında təlimlər keçirilmişdir.

Gəncədəki Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində (ADAU) orqanik kənd təsərrüfatı kafedrası var; beləliklə, bu sahədə təhsil imkanları mövcuddur. Ümumiyyətlə, ADAU-ya tələbələrin marağı nisbətən aşağıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində ali təhsilə marağı canlandırmaq məqsədilə KTN 2017 ildə tələbələr üçün xüsusi proqramlar tərtib olunmuşdur. İbtidai məktəb şagirdləri arasında orqanik kənd təsərrüfatı haqqında məlumatlığı artırmaq üçün KTN və İN birlikdə buklet hazırladılar.

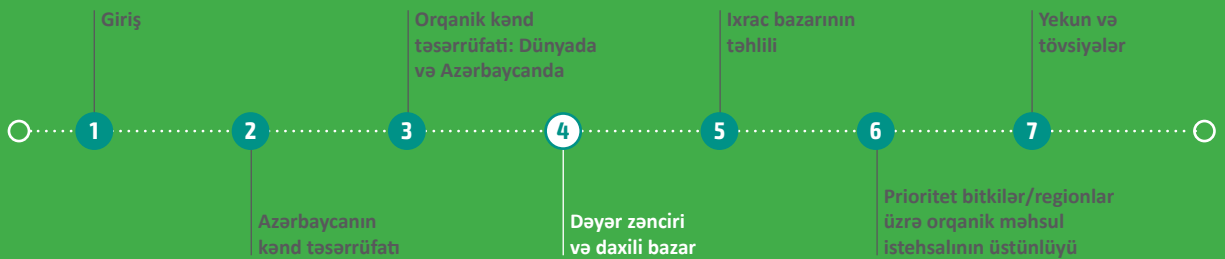
FAO-nun GCP/AZE/006/TUR Layihəsi (“Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı və institusional bacarıqların artırılması”) bu sahədə təlimlərə və maarifləndirməyə ciddi önəm verir. Layihədə diqqət mərkəzində olan məsələlər təlimçilərin təlimi, istehsalçıların təlimi və təlim vəsaitlərinin hazırlanmasıdır. Orqanik kənd təsərrüfatında idarəetmə, yoxlama və sertifikatlaşdırma, eləcə də ölkə üçün prioritet təşkil edən k/t məhsullarının orqanik istehsalı Layihənin diqqət mərkəzində olub. Abşeronda yerləşən Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunda yaradılmış orqanik istehsal üzrə pilot sahə praktik təlimlər üçün nümayiş sahəsi kimi istifadə olunur.

© FAO / Yaqub Guliyev

4. Dəyər zənciri və daxili bazar

4.1. Dəyər zənciri anlayışı

Dəyər zənciri hansısa məhsulun istehsalı, emalı və satışı ilə məşğul olan bütün tərəflərdən ibarətdir (Təsvir 7). Zəncir özünün ən zəif halqası qədər möhkəm olduğuna görə, ən zəif halqa qırılında bütöv zəncir səmərəsiz olur. Kənd təsərrüfatında hər hansı məhsulu istehsal etmək üçün müvafiq resurslar lazımdır. Orqanik kənd təsərrüfatında da belədir: orqanik məhsulu becərmək üçün orqanik toxumlar, torpaq qatqıları, gübrələr, bitki mühafizə vasitələri, eləcə də suvarma və yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış aqrotexniki üsullar tələb olunur. İstehsal vasitələri və lazımi biliklər təmin olunduğu halda istehsal tarlada və ya digər ekosistemdə baş verə bilər.

Bir çox k/t məhsullarının istehlakçıların süfrəsinə birbaşa çıxarılmasına baxmayaraq, məhsulların istifadə müddətini uzatmaq, daha uzun məsafələrə çatdırmaq və dəyərini artırmaq üçün onların müxtəlif emal proseslərinə məruz qalması qaçılmazdır. Bu proseslər emal edilən məhsullara əlavə dəyər qatır və beləliklə dəyər zəncirində iştirak edən bütün tərəflərə xidmət edir. Emal istifadə və saxlama müddətlərini uzadaraq, bəzi hallarda məhsulların il boyu satılmasına imkan yaradır.

Yekun istehlakçıya çatmaq üçün, hər bir məhsul bazara çıxarılmalı və çatdırılmalıdır. Məhsullar istehlakçılar üçün nə qədər əlçatımlı olsa, bir o qədər alınıb istehlak olunur. Beləliklə, marketing (bazarlama) kanalları bütün istehlakçılar, xüsusən də çətin çatılan istehlakçılar üçün zəruridir.

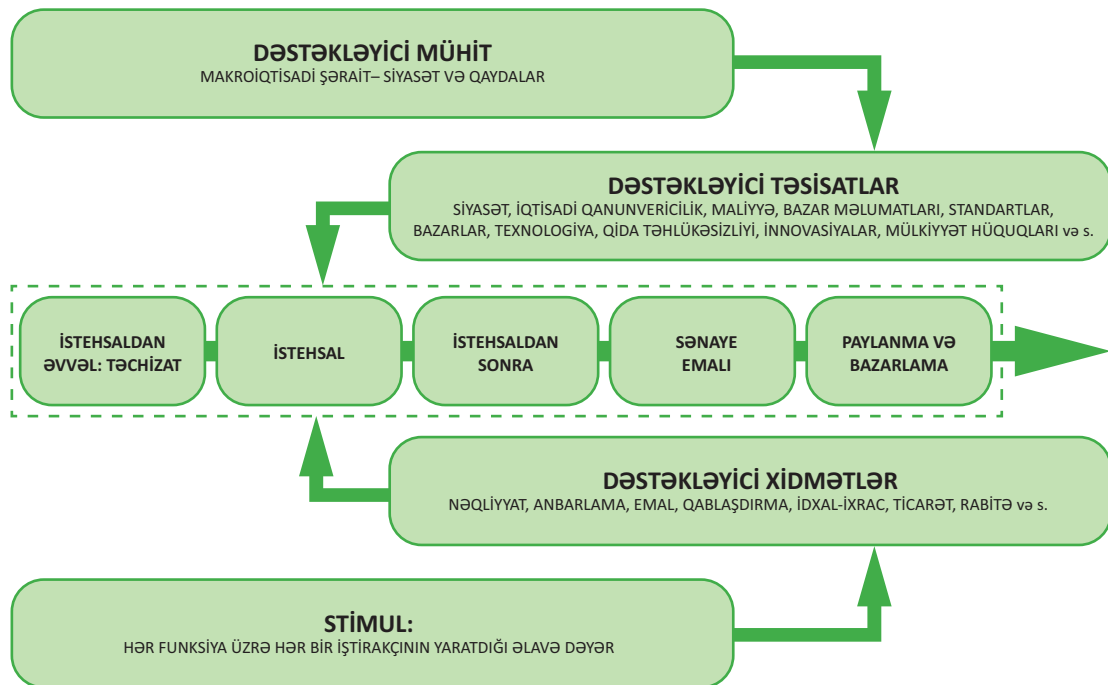
Dəyər zəncirləri müvafiq siyasətləri icra edən və iqtisadi qanunvericiliyi tətbiq edən dəstəkləyici təsisatlar tələb edir. Bu təsisatlar maliyyə, bazar məlumatları, standartlar, bazarlar, texnologiya, qida təhüлкəsizliyi, innovasiyalar və mülkiyyət hüquqları məsələlərini həll etməlidir. Digər tərəfdən, dəstəkləyici xidmətlər, məs. nəqliyyat, anbarlama, emal, qablaşdırma, idxal-ixrac, ticarət, rabitə və s. tələb olunur. Bundan əlavə, müxtəlif mərhələlərdə dəyər zəncirində əlavə dəyər yaradan şəxslər üçün stimullar dəyər zəncirinin önəmli hissəsini təşkil edir.

4.2. Orqanik məhsullarda əsas dəyər zənciri məhdudiyətləri

4.2.1. İstehsaldan əvvəlki və istehsal mərhələləri

Orqanik kənd təsərrüfatının əsas qayəsi kənar resurslara arxalanmaq əvəzinə istehsalı təsərrüfat-daxili resurslar hesabına qurmaqdır.

Təsvir 7. Ümumi dəyər zənciri görünüşü

Mənbə: BMT-nin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı (UNIDO), 2009

Orqanik k/t istehsalçıları anlamalıdır ki, orqanik kənd təsərrüfatı sadəcə kimyəvi gübrələrin orqanik alternativlər ilə əvəzlənməsi demək deyil. Təəssüf ki, bir çox orqanik k/t istehsalçıları (əvvəlki təcrübələri əsasında, yaxud orqanik kənd təsərrüfatı haqqında tam bilikli olmadıqlarına görə) öz təsərrüfatının resurslarından istifadə etməkdənsə, daha çox kənddən “orqanik” resurslar əldə etmək arzusundadırlar.

Orqanik kənd təsərrüfatı qanunvericiliyində adətən orqanik çoxaltma materialları (toxumlar, tinglər və şitillər), orqanik torpaq qatqıları və gübrələr, bitki mühafizə vasitələri, emal vasitələri və/ya digər resurslar və üsullara dair siyahılar və qaydalar təqdim edilir. İntensiv istehsal sistemlərindən orqanik kənd təsərrüfatına keçid zamanı orqanik resursların və biliklərin əlçatan olması həlledici rol oynayır. Digər tərəfdən, az resurs tutumlu kənd təsərrüfatından orqanik kənd təsərrüfatına keçid fermerlərə ziyanvericilərlə mübarizədə və torpağın məhsuldarlığının artırılmasında kömək edə bilər. Keçid kütləvi və uğurlu olsa, yeganə problem bazara daxil olan orqanik məhsulların həcmi yüksək olduğundan fermerlərin satış qiymətləri azala bilər.

Azərbaycanda orqanik k/t istehsalçıları ilk olaraq vətəni təbiət guşələrinin orqanik kimi sertifikatlaşdırılması və orada əsasən ixrac üçün yabanı meyvə və giləmeyvələrin, müalicəvi və ətirli bitkilərin və qoz-fındığın yığımını ilə orqanik istehsal təşəbbüsünə başlayıblar. Hal-hazırda ölkədə yabanı məhsulların yığımını ilə yanaşı, dənli bitkilərin, mülayim, subtropik və tropik iqlimi meyvələrinin, üzümün, zeytunun, yağlı və zülallı bitkilərin, tərəvəzin və balın “orqanik” kimi sertifikatlaşdırılmış istehsalı mövcuddur. Orqanik kimi təsnif edilən sahələrin əksəriyyəti hələ də orqanik kənd təsərrüfatına keçiddədir, lakin az da olsa bir neçə sahə var ki, artıq tam olaraq orqanik kənd təsərrüfatı standartına uyğundur. Viller və Lernunun hesabatında (2017) verilən məlumatdan elə bir qənaətə gəlmək olar ki, növbəti illərdə Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatına yararlı sahələr genişlənəcək, orqanik istehsala keçmiş fermerlərin, emalçıların və orqanik məhsulların sayı artacaq.

Lakin sertifikasiyalı orqanik sahələrin təsirli artımına mane olan dəyər zəncirinin müxtəlif mərhələlərində olan məhdudiyyətlərdir. FAO-nun “Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı və institusional bacarıqların artırılması” Layihəsi (GCP/AZE/006/TUR) ölkədə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafını səmərəli dəstəkləməkdən ötrü bu məhdudiyyətləri aşkar etməyə məqsəd qoyaraq, dəyər zənciri iştirakçıları ilə aparılmış müsahibələr əsasında istehsaldan əvvəlki və istehsal mərhələlərində mövcud olan məhdudiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyən etdi:

- **Fermerlər arasında orqanik kənd təsərrüfatı haqqında bilik kasadlığı.** Orqanik istehsalçıların, məhsulların, sahələrin və istehsal həcmələrinin artırılması üçün uzun-müddətli peşə təlimi proqramları tələb olunur. Kənd təsərrüfatı məsləhət proqramları ilk növbədə kəndlilər arasında məlumatlılığın artırılmasına yönəldilməlidir. İlkin mərhələdə, kütləvi informasiya vasitələri bir çox fermerlərin qısa zaman kəsiyində məlumatlandırılmasında kömək edə bilər. Sonradan fermerlər özləri maraq göstərərək daha çox məlumat və bilik əldə etməyə can atmalıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalçıların sualları və şübhələri çoxdur: orqanik kənd təsərrüfatına keçid onların gəlirləri artıracaq yoxsa azaldacaqmı. Fermerləri inandırmaq üçün, orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində xüsusi məsləhət proqramları həyata keçirilməlidir. Bunun üçün regionlar və məhsullar arasında prioritetlər müəyyən edilməli, prioritet regionlar və məhsullara üçün müntəzəm səfərlər və intensiv təlimlər təşkil edilməlidir.

- **Orqanik kənd təsərrüfatına keçid haqqında qeyri-müəyyənlik.** Orqanik kənd təsərrüfatına keçid etmək barədə fermerləri inandırmaq üçün onlara göstərmək lazımdır ki, uğurlu keçid nəticəsində onlar daha yüksək və ya ən azından adekvat gəlir əldə edəcəklər. Keçidin uğurlu olması orqanik kənd təsərrüfatı haqqında məlumatın mövcudluğu və bu məlumatın fermerlər üçün əlçatan olması ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan Hökuməti orqanik kənd təsərrüfatını dəstəkləmək haqqında qərar versə, müvafiq təlim materialları və vasitələri, orqanik təcrübə sahələri, fermerdən fermerə təcrübə mübadiləsi və müxtəlif maarifləndirmə və məlumatlılıq kampaniyaları təşkil olunmalıdır. Orqanik kənd təsərrüfatına keçidin xüsusilə ilk mərhələlərində fermerlərin itkiləri dövlət proqramları vasitəsilə əvəzlənməlidir.
- **Qanunvericilikdə boşluqlar.** “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Qanun (13 iyun 2008 il) ümumi anlayışları və prinsipləri təsvir etdiyinə, Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2009 il tarixli qərarı orqanik kənd təsərrüfatına tətbiq olunan qaydaları müəyyən etdiyinə, “Orqanik kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (24 may 2010 il) və Nazirlər Kabinetinin Qərarı (30 avqust 2010 il) əlavə qaydaları təyin etdiyinə baxmayaraq, qanunvericilik bazasında hələ də Qanunun və normativ aktların tətbiqi ilə bağlı vəzifələrin icrasında hansı qurumun aparıcı və əlaqələndirici rol oynaması tam aydın deyil. Layihənin apardığı müsahibələrdən görüldüyü kimi, orqanik kənd təsərrüfatında birbaşa iştirak edən sahibkarlardan başqa, əksər fermerlər və digər maraqlı tərəflər, Qanun və qərarların qəbulundan yetərincə vaxt keçdiyinə rəğmən, bu qanunvericilik bazası haqqında hələ də xəbərsizdirlər.
- **Orqanik kənd təsərrüfatı üçün hökumət subsidiyası mövcud deyil.** Orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində (Maddə 7.7.4. Prioritet 7.4) nəzərdə tutulub. 2015 ildə Azərbaycan Hökuməti ölkədə kənd təsərrüfatına dəstəyi artırmağa qərar verərək, sintetik (kimyəvi) gübrələrin istehsalçılara satışına güzəştləri 50%-dən 70%-ə qaldırdı. Gübrələrə tətbiq edilən güzəştlər biohumusa da şamil edilir. Güzəşt məbləğinin yuxarı həddi 1 hektara 50 manatdan 100 manata artırıldı. Hökumət kənd təsərrüfatı istehsalçılarında həmçinin yanacaq subsidiyaları verir. Azərbaycan iri xam neft hasilatçısı olduğundan, yanacaq subsidiyaları ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinə bir od qədər təsir göstərmir.

- Lakin kimyəvi gübrələr əsasən idxal olunur, və subsidiyaların artımı gübrə idxalını əvvəlki illərlə müqayisədə 85,000 tondan 150,000 tona artırdı. Orqanik kənd təsərrüfatını dəstəkləmək üçün xüsusi subsidiyalar (sahə üzrə və ya istehsal vasitələrinə güzəştlər formasında) təsis edilə bilər.
- **Orqanik kənd təsərrüfatı KTN-in prioritetləri arasında deyil.** Hökumətin kənd təsərrüfatı sahəsində başlıca məqsədi daxili istehsal hesabına ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və idxaldan asılılığı azaltmaqdır. KTN əsasən o məhsullara subsidiyalar ayırır ki, bu məqsədə xidmət etsin, eləcə Azərbaycanın müqayisəli üstünlüyündən istifadə etsin: buğda, arpa, çəltik və digər taxıllar; pambıq; fındıq; təzə meyvə-tərəvəz. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, orqanik kənd təsərrüfatı ətraf mühiti qoruyur, təbii ehtiyatlardan dayanıqlı istifadəni təmin edir və kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini artırır.
- **Nəzarət və sertifikatlaşdırma təşkilatlarının olmaması.** Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı sahəsində yoxlama və sertifikatlaşdırma xidmətləri xarici, əsasən Avropa şirkətləri tərəfindən və ixrac edilən məhsullar üçün görülür, bu da yoxlama və sertifikatlaşdırma xərclərini və son nəticədə istehsal xərclərini artırır. Bundan əlavə, dil və kommunikasiya baryeri mövcud olduğuna görə xarici orqanik istehsalçılar / operatorlar ilə ünsiyyət əngəlləşir.
- **Orqanik kənd təsərrüfatı ixrac-yönlüdür və yalnız özəl sektorun təşəbbüsü əsasında fəaliyyət göstərir.** Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı əsasən ixrac bazarına yönəlib və əksərən vəhşi təbiətdən yığılan yabanı məhsullardan ibarətdir. Daxili bazarın inkişafı prioritet tanıldıqda, əsas diqqət fərqli məhsul çeşidinə verilməlidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yüksək potensial mövcuddur. Lakin bu potensialdan düzgün istifadə etmək üçün müxtəlif regionların nisbi üstünlükləri nəzərə alınmalı, orqanik kənd təsərrüfatı üçün müvafiq infrastruktur yaradılmalıdır. Belə infraqurumlaşdırma elementlər daxil ola bilər: (i) orqanik istehsal üçün prioritet regionların və məhsulların müəyyən edilməsi; (ii) istehsalçılar və istehlakçılar arasında ünsiyyət kanallarının yaradılması; (iii) əhatəli və yetərli qanunvericilik bazasının qəbul edilməsi; (iv) orqanik kənd təsərrüfatı üçün resursların / üsulların əlçatanlığı; (v) orqanik istehsalçılar və emalçılar üçün davamlı təlimlər və məsləhət xidmətləri; və (vi) akkreditə edilmiş yoxlama və sertifikatlaşdırma qurumlarına dəstək.

4.2.2. Yiğimdan sonrakı və emal mərhələləri

- **Müasir saxlama və emal imkanlarının olmaması.** Bu, ümumi bir zəif cəhətdir. Lakin orqanik dəyər zəncirinin ayrıca və əlavə bir problemi var: Orqanik və adi məhsulların qarışmasına yol verməmək. Bunun üçün orqanik məhsulların yığılı zamanı və sonrakı saxlama və emal mərhələlərində, orqanik kənd təsərrüfatında yol verilməyən qatqılar, təmizləmə vasitələri və materiallara xüsusi diqqət verilməklə, bütün istifadə olunan qurğular, üsullar və resurslar, o cümlədən saxlama anbarları, emal vasitələri, avadanlıq, emal zamanı istifadə olunan materiallar və inqrediyentlər, qablaşdırma və s. müvafiq standartlarda göstərilən tələblərə uyğun olmalıdır.
- **Soyuducu anbarların yüksək qiyməti və zəif xidməti.** Anbar sahibləri və k/t istehsalçıları arasında müəyyən problemlər yaşanır. Sonuncular tez-tez anbarların qoyduğu yüksək qiymətlər və onlarda pis saxlama şəraiti haqqında gileylənirlər. Nəticədə, məhsulların maya dəyəri və/ya itkiləri artır.
- **Müvafiq biliklərin və tədqiqatların çatışmaması.** Ənənəvi k/t məhsullarında olduğu kimi, orqanik kənd təsərrüfatında da yığılıdan sonrakı və emal mərhələlərində dəyər zənciri bütövlükdə idarə olunmalıdır. Orqanik kənd təsərrüfatında müəyyən üsulların istifadəsinə, məs. yığılıdan sonra pestisidlərin, təmizləyici kimyəvi maddələrin və radiasiyanın istifadəsinə qadağa qoyulur. Beləliklə, davamlı, uzun-ömürlü orqanik məhsulların təchiz etmək istəyən k/t istehsalçıları üçün yığılıdan əvvəlki mərhələdə ziyanvericilərə davamlı növlərin istifadəsinə və sahə gigiyenasına diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Yerli şəraitə yarıyan belə üsulların və təcrübələrin tədqiq edilib orqanik sahə ilə məşğul olan bütün tərəflərə çatdırılması tələb olunur.

4.2.3. Paylanma və bazarlama mərhələləri

Orqanik məhsullarda dayanıqlı paylanma və bazarlama (marketing) sisteminin qurulması üçün ilk növbədə belə məhsulları almaq istəyən yetərli sayda istehlakçı olmalıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda orqanik məhsullar / orqanik kosmetika satan mağazalar və ya rəflər Bakıdakı supermarketlərdə mövcud olduğuna baxmayaraq, istehlakçılar arasında orqanik (orqanik, bioloji) məhsulun nə olduğu barədə dəqiq təsəvvür yoxdur. Əlavə olaraq, müsahibələr zamanı aşağıdakı məhdudiyətlər qeydə alınıb:

- *Orqanik məhsulların paylanması və bazarlaması mərhələlərində iştirak edən bütün maraqlı tərəflər arasında məlumatlılıq və məlumat axını aşağı səviyyədədir;*
- *Orqanik məhsulları satan supermarketlər azdır;*
- *Regionlarda orqanik məhsul satan bazarlar yoxdur;*
- *Orqanik məhsulların təchizatı yetərli və müntəzəm deyil;*
- *İstehsalçılar və istehlakçılar arasında qısa və asan paylanma kanalları mövcud deyil;*
- *Orqanik məhsullar barədə məlumat toplanması yetərsizdir, onların istehsalı və bazarı barədə məlumat çatışmır.*

4.3. Daxili bazar

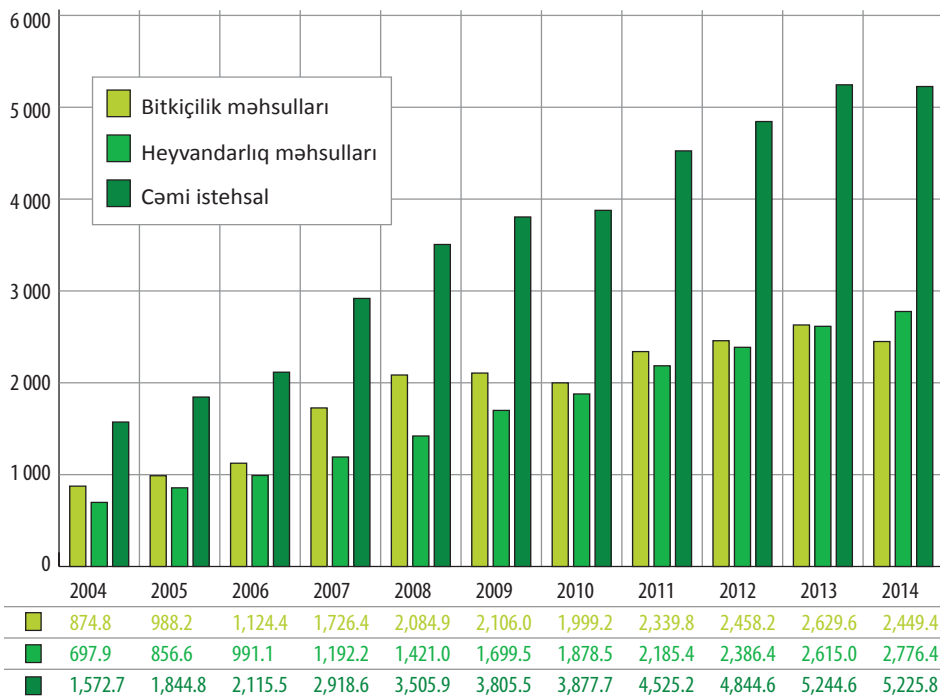
Daxili bazarda mal və xidmətlərlə bağlı bütün proseslər (istehsal, nəqliyyat, saxlama, paylanma, istehlak və təhlükəsizlik) yalnız ölkənin sərhədləri daxilində baş verir. Daxili bazar beynəlxalq bazarlardan az tutumlu olsa da, daxili bazarda baryerlər və maneələr azdır, risklər aşağıdır və bu səbəblərdən onun üçün daha kiçik maliyyə resursları tələb olunur. Daxili bazarın digər bir üstünlüyü yerli şirkətlərin istehlakçı istəklərini və tərcihlərini bilməsi, tələb və bazar tendensiyaları haqqında məlumatı daha asan əldə edilməsidir, bu da yerli şirkətlə daha səmərəli marketing strategiyaları işləməyə, istehsal və satışlar barədə daha dəqiq qərarlar verməyə imkan yaradır. Son illərdə Bakıdakı mağaza və supermarketlərdə idxal olunmuş orqanik sertifikatlı ərzaq, içkilər, kosmetika və paltar satılmağa başlayıb. Bu faktorlar onu sübut edir ki, daxili bazarın dəqiq təhlili əsasında yerli k/t istehsalçıları orqanik məhsullara daxili tələbatı artırmağa, öz rəqabətliklərini yüksəltməyə və bir sıra məhsullar üzrə dəyər zəncirləri qurmağa / möhkəmləndirməyə qadirdirlər. Orqanik kənd təsərrüfatı Azərbaycanda ixrac-yönlü fəaliyyət kimi başlayıb. Yaxın gələcəkdə orqanik məhsulları daxili bazarda təşviq etmək üçün strategiya işləmək tələb olunur.

4.3.1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və təchizatı

Kənd təsərrüfatı məhsullarının təklifində daxili istehsal başlıca yer tutur. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 2004 ildə 1.845 milyard manat, 2014 ildə isə 5.226 milyard manat təşkil edib və, beləliklə, 10 il ərzində üç dəfəyədək artıb. Heyvandarlıq məhsullarının dəyəri ilk dəfə bitkiçilik məhsullarının dəyərini 2014 ildə üstələyib (Təsvir 8).

Bitkiçilik istehsalı dinamikası Cədvəl 7-də göstərilir. Buradan görünür ki, istehsalı kəskin şəkildə azalan yeganə məhsul pambıqdır ki (azalma əsasən 2007 ildən sonrakı dövrə təsadüf edir), pambıq istehsalının toplam dəyəri

Təsvir 8. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə (milyon manat)

50%-dən çox düşüb. Digər məhsulların istehsalında ildən-ilə müəyyən dəyişkənlik olsa da, onlar nisbətən sabitdir. Dənلیلərdə, quru paxlalarda, tərəvəzdə, bostan bitkilərində və tütündə azacıq yüksəliş tendensiyaları müşahidə olunur.

Tərəvəzin əkin sahələri Cədvəl 8-də göstərilib. Açıq sahədə əlikmiş tərəvəzin cəmi sahəsi 2005 ildə 77,900 ha olduğu halda, 2014-də 74,400 ha-ya azalıb. Digər tərəfdən, örtülü torpaqlarda əkilmiş tərəvəzin sahəsi 2005 ildə 900 ha-dan 201 ildə 1,600 ha-ya yüksəlib. Açıq torpaq tərəvəzləri arasında əkin sahəsinə görə pomidor, xiyar və baş soğan irəlidədir.

Cədvəl 9-da təqdim olunan meyvə və giləmeyvələrin əkin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq üzrə məlumatdan görünür ki, əkin sahəsi və ümumi yığım getdikcə artır, məhsuldarlıqda isə (2004 ilin göstəricisini nəzərə almasaq) əhəmiyyətli dəyişiklik yoxdur.

Heyvanların baş sayı Cədvəl 10-da təqdim olunub. Buradan görünür ki, 10 il ərzində inək, qoyun, keçi, quş və arı ailələri göstəriciləri artıb, camış və donuz baş sayı isə azalıb.

Cədvəl 7. Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının istehsalı (min ton)

İllər	Dənli və dənli paxlalılar	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan məhsulları	Şəkər çuğundururu	Günəbaxan (dən üçün)
2003	2,057.8	99.6	4.7	769.0	1,046.3	356.7	128.9	18.3
2004	2,158.2	135.7	6.5	930.4	1,076.2	355.3	56.8	14.3
2005	2,126.7	196.6	7.1	1,083.1	1,127.3	363.8	36.6	16.1
2006	2,078.9	130.1	4.8	999.3	1,186.4	362.1	167.2	15.9
2007	2,004.4	100.1	2.9	1,037.3	1,227.3	417.6	141.9	13.4
2008	2,498.3	55.4	2.5	1,077.1	1,228.3	407.7	190.7	16.5
2009	2,988.3	31.9	2.6	983.0	1,178.6	410.8	188.7	14.4
2010	2,000.5	38.2	3.2	953.7	1,189.5	433.6	251.9	15.5
2011	2,458.4	66.4	3.6	938.5	1,214.8	478.0	252.9	19.6
2012	2,802.2	57.0	4.3	968.5	1,216.2	428.0	173.8	19.7
2013	2,955.3	45.2	3.5	992.8	1,236.3	429.8	187.9	17.7
2016	3,065.1	89.4	3.6	902.4	1,270.6	464.8	312.6	16.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 8. Tərəvəzin növləri üzrə əkin sahəsi (min ha)

İllər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Açıq sahədə əkilən tərəvəzin cəmi										
Kələm	6.3	6.4	7.3	6.7	6.6	6.1	6.4	6.4	6.4	5.6
Xiyar	12.8	13.4	13.8	14.0	14.7	14.7	13.9	13.6	13.6	13.2
Pomidor	25.1	26.1	26.4	26.6	25.3	25.7	26.6	24.6	25.0	24.6
Süfrə çuğundururu	0.3	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.5	0.4	0.5
Süfrə yerökü	0.6	0.7	0.5	0.6	0.7	0.7	0.8	0.8	0.8	0.9
Baş soğan	14.6	14.9	15.5	14.6	12.9	12.9	13.1	11.6	11.1	11.8
Sarımsaq	2.5	2.7	2.7	2.6	2.6	2.6	2.2	2.5	2.5	2.4
Göy noxud	0.6	0.5	0.1	0.1	0.2	1.3	1.1	1.1	0.4	0.4
Sair tərəvəz bitkiləri	15.1	14.1	17.2	16.5	16.1	15.3	15.2	15.7	15.8	15.0
Cəmi	77.9	79.2	83.9	82.1	79.5	79.7	79.7	76.8	76.0	74.4
Örtülü sahədə əkilən tərəvəzin cəmi										
Xiyar	0.4	0.5	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6	0.6	0.6	0.7
Pomidor	0.5	0.5	0.6	0.6	0.8	0.8	0.8	0.9	1.0	0.9
Sair tərəvəz bitkiləri	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Cəmi	0.9	1.0	1.1	1.1	1.4	1.4	1.4	1.5	1.6	1.6
Toplam	78.8	80.2	85.0	83.2	80.9	81.1	81.1	78.3	77.6	76.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 9. Meyvə və giləmeyvə: əkin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq

İllər	Əkmələrin sahəsi	Ondan bar verən yaşda	Ümumi yığım	Məhsuldarlıq, 1 ha-dan
	min ha		min ton	Sentner
2004	89.7	82.5	424.6	51.4
2005	93.0	84.3	625.7	73.9
2006	110.7	86.6	662.4	76.2
2007	114.0	93.7	677.8	71.9
2008	119.9	96.2	712.8	73.4
2009	125.0	99.0	718.2	71.9
2010	127.7	102.5	729.5	70.6
2011	130.5	106.0	765.8	71.7
2012	133.5	108.8	810.0	73.8
2013	134.2	113.9	853.8	74.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 10. Kənd təsərrüfatı heyvanları (min baş)

İllər	İnəklər	Camışlar	Qoyunlar	Keçilər	Donuzlar	Quşlar	Arı ailələri
2005	2,007.2	308.6	6,887.4	601.4	22.9	18,253.3	95.7
2006	2,067.0	302.8	7,074.8	593.7	22.9	19,036.0	105.0
2007	2,123.0	298.9	7,222.1	577.8	21.3	18,760.6	115.6
2008	2,188.1	298.7	7,446.0	586.5	18.7	20,754.0	126.4
2009	2,255.0	288.4	7,609.2	590.6	10.3	22,352.9	142.5
2010	2,299.7	282.7	7,723.9	607.3	5.3	22,041.6	164.0
2011	2,336.6	277.1	7,784.8	620.2	6.3	22,432.3	193.2
2012	2,378.5	269.4	7,847.4	626.9	6.1	23,162.0	212.7
2013	2,412.3	265.9	7,924.6	644.8	6.5	24,581.4	225.4
2014	2,442.4	260.9	7,979.4	651.1	6.7	25,172.7	238.4
2015	2,445.2	252.3	7,987.3	658.1	6.1	28,851.7	243.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

4.3.2. Orqanik məhsullarla mövcud və potensial təminat

Ölkənin orqanik məhsulları istehsal etmək potensialını təhlil edərək, ilk növbədə onun təbii ehtiyatlarını, xüsusilə də iqlim şəraitini və kənd təsərrüfatı torpaqlarını nəzərə almaq lazımdır. Müsahibələrdən aydın

olur ki, Azərbaycanın bir çox orqanik məhsulları istehsal üçün müqayisəli üstünlüyü var. Kənd təsərrüfatı istehsalı az intensivdir, və müsahibə aldığımız ekspertlər hesab edir ki, Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının dadı və ətri misilsizdir. Bununla belə, bütün müsahiblərimiz razılaşıır ki, əsas çətinlik bu potensialdan istifadə edib orqanik kənd təsərrüfatını dayanıqlı bir sahəyə, qeyri-neft gəlirlərinin əhəmiyyətli mənbəyinə çevirməkdir.

Azərbaycanda istehsal olunan orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları dənli bitkilər, sitrus meyvələri, mülayim iqlim meyvələri, subtropik və tropik meyvələr, üzüm, günəbaxan toxunları, zeytun, zülallı bitkilər, tərəvəz, yabanı bitkilər, bal və akvakultura kimi təsnif edilir (Viller H. və Lernu J və s., 2016; 2017). Hal-hazırda orqanik nar məhsulları, meyvə şirələri, müalicəvi və ətirli bitkilər və fındıq əsasən ixrac bazarlarına yönəldilir. Yerli bazarı orqanik məhsullarla təchiz etmək üçün yumurta, süd, ət və onlardan alınan heyvandarlıq məhsulları daxil olmaqla geniş çeşiddə məhsullar istehsal edilməlidir. Buğda, meyvə və tərəvəz kimi əsas ərzaq məhsullarına prioritet sahə kimi diqqət yetirilməlidir.

Orqanik kənd təsərrüfatı torpaqları kimi tanınan torpaqlarda Azərbaycanın payı bütün dünyada 0.05%, Asiya qitəsində isə 0.216% təşkil edir (Cədvəl 11). Toplam kənd təsərrüfatı torpaqlarında orqanik torpaqların payına görə Azərbaycan aparıcı 10 ölkəyə daxildir. 2013 ilin məlumatına görə, ölkədə 288 orqanik istehsalçı və 14 emalçı qeydə alınıb. İdxalçılar və ixracatçılar haqqında rəsmi məlumat yoxdur. 2011 ildə orqanik məhsulların satışları təqribən 3 milyon Avro və ya adambaşına 0.3 Avro olmuşdur (Viller H. və Lernu J və s., 2016). Azərbaycanda etibarlı məlumat toplanması sistemi mövcud olmadığından, bu rəqəmlər müəyyən təsəvvür yarada bilsə də, dəqiqləşdirilməli və inandırıcı mənbələrə arxalınmalıdır.

Azərbaycanda artıq sertifikatlı orqanik məhsullar buraxılır və əsasən Avropa İttifaqına və ABŞ-a satılır. Orqanik torpaqlara keçidi nəzərə alaraq, bir çox dənli bitkilərdə və meyvə-tərəvəzdə ölkənin artan

Cədvəl 11. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı torpaqları və onların Asiya qitəsində payı

Ölkə	Kənd təsərrüfatı torpaqları (ha)	Akvakultura (ha)	Meşə (ha)	Yabanı bitkilər (ha)	Cəmi (ha)
Azərbaycan	23,331		123	937	24,391
Asiya	3,425,939		123	7,794,340	11,265,703
Azərbaycanın Asiyada payı	0.68%		100	0.012%	0.216%

Mənbə: Viller H. və Lernu J və s., 2016; 2017.

potensialını proqnozlaşdırmaq olar. Müvafiq statistik məlumatlar olmasa da, mü sahiblərdən müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanın orqanik heyvandarlıqda (ələxüsus iri-buynuzlu və xırda-buynuzlu heyvandarlıqda, eləcə də quşçuluq və arıçılıqda) böyük potensialı var. Ekspertlər Azərbaycanda istehsal olunmuş ətin unikal dadını vurğulayır və qeyd edir ki, bunun səbəbi ölkədəki otlaq və örüşlərin bir çox ot növlərindən ibarət olması və onların kimyəvi maddələr və sənaye tullantıları ilə çirklənməyə məruz qalmamasıdır. Yuxarıdakılardan əlavə, südçülük və arıçılıq məhsulları, habelə yabanı bitkilərdə Azərbaycanın təbii potensialı ümidvericidir. Bir çox belə məhsullar faktiki olaraq orqanik, lakin onların müvafiq sertifikatı olmadığından onların xarici bazarlara çıxışı məhduddur.

Azərbaycan, meşələri və təbii bitki örtüyü ilə zəngindir. Meşələri (o cümlədən meşə zonalarında ərzaq istehsalını) ETSN idarə edir; meşələr daxil olmaqla, Nazirliyin idarə etdiyi mühafizə olunan ərazilər 9 milli parkı (toplam ərazisi 220,000 ha) və 17 qoruq və yasaqlığı (117,000 ha) daxil edir. Bu ərazilərdə istehsal olunan ərzaq məhsulları və onların yığımları aşağıdakı göstəricilərlə ölçülür: qarpız (2,000 ton), bal (3,000 kq), nar (300 ton), şabalıd (100 ton), fındıq (200 ton), xurma (80 ton), qoz (80 ton), kartof (50 ton) və s. Bu məhsullar heç bir süni girdilər görmədən istehsal olunub ETSN tərəfindən bazara çıxarılır. Bu sahələrin bəziləri yüksək məhsuldarlığına görə seçilərək orqanik torpaqlara keçirilib sertifikatlaşdırma

Təsvir 9. Bakıda idxal olunmuş orqanik kosmetika satan mağazalar

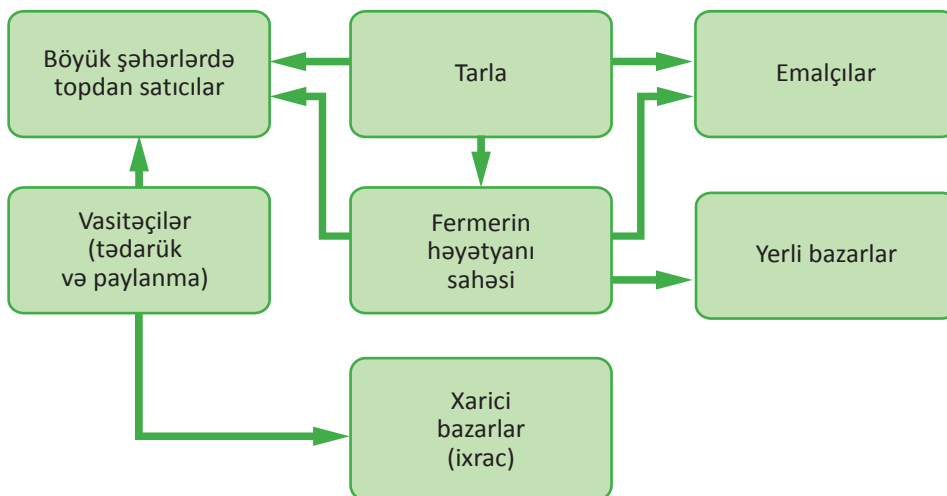
edilə bilər. ETSN nəzarətində olan aqrar-ərzaq istehsal sahələri daxil olmaqla meşələrin idarə edilməsinə məsuldur.

Bakıdakı supermarketlərə ötəri baxış göstərdi ki, onlarda müxtəlif Avropa ölkələrindən idxal olunmuş sertifikatlaşdırılmış və markalanmış orqanik məhsullar satılır (ayrıca rəflərdə və ya digər məhsullarla qarışıq): İtaliyadan makaron məlumatları, Yunanıstandan zeytun yağı, Polşadan ketçup və s. Belə məhsulların 2011 ildə pərakəndə satış dəyəri 2.6 milyon Avro və adambaşına istehlakı 0.3 Avro kimi qiymətləndirilmişdir (Viller H. və Lernu J və s., 2014). 2014 və 2015 illər üçün də eyni təxmini rəqəm (3 milyon Avro) göstərilir (Viller H. və Lernu J və s., 2016; 2017). İdxal olunmuş orqanik kosmetika məhsulları satan mağazaların sayı artıb (Təsvir 9). Bəzi beynəlxalq geyim brendləri orqanik pambıqdan istehsal olunmuş məhsulları satır. Bütün bunlar orqanik kimi sertifikatlaşdırılmış və markalanmış məhsullardır. Buna baxmayaraq, orqanik məhsullar ətrafında kütləvi münasibət və anlayış hələ də tam formalaşmayıb.

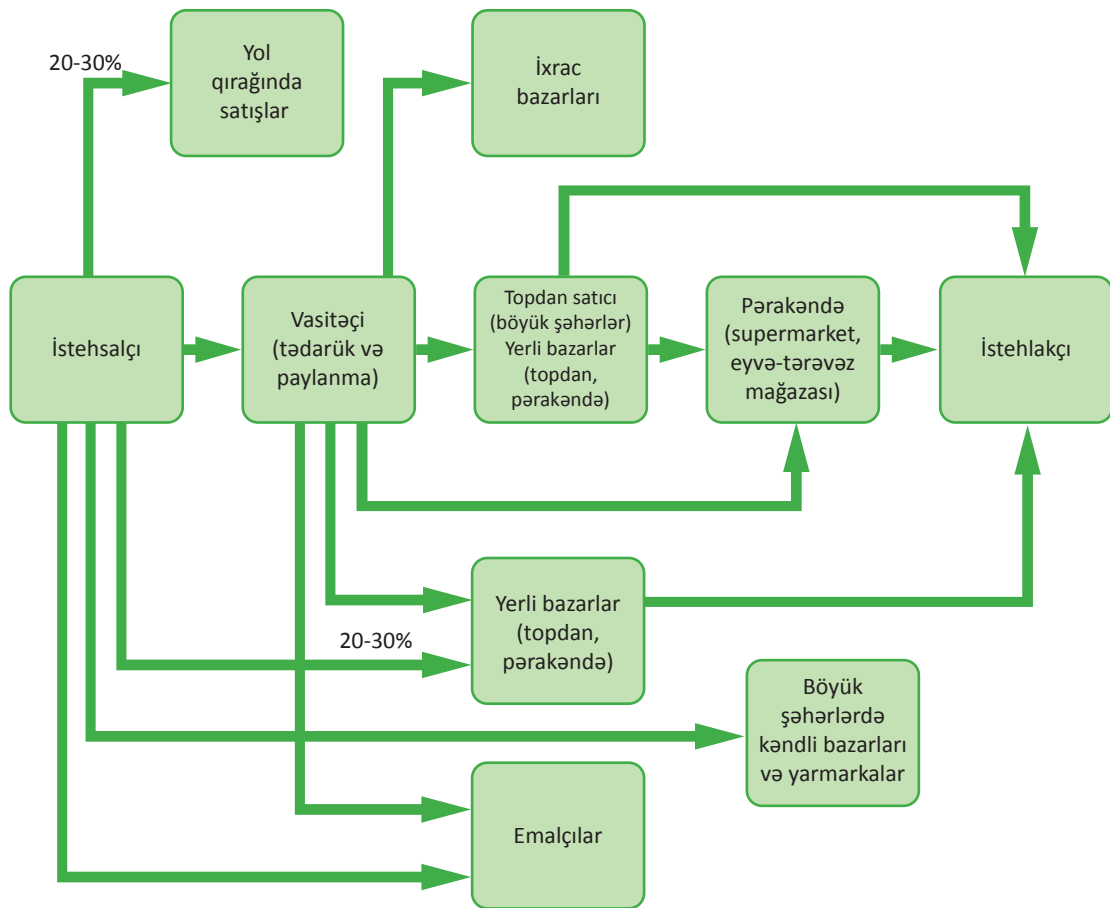
4.3.3. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daxili satış kanalları

Kənd təsərrüfatı malları üzrə daxili bazarlama kanalları Təsvir 10-da nümayiş etdirilir. Məhsullar tarlalardan ya birbaşa böyük şəhərlərdəki topdansatış müəssisələrinə və emalçılara satılır, ya da fermer həyətinə gətirilir və oradan topdan satışa, emala və ya yerli bazarlara satılır.

Təsvir 10. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daxili dəyər zənciri

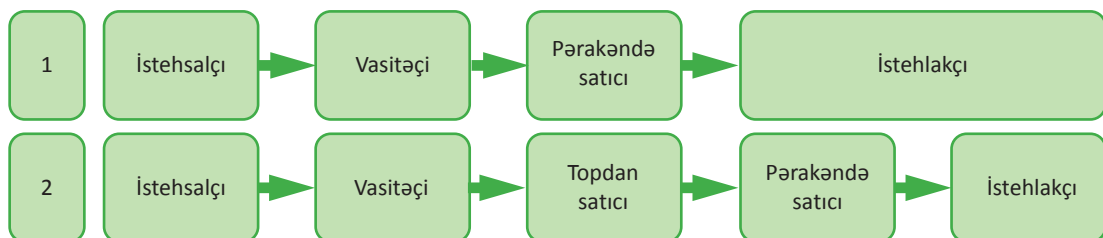

Təsvir 11. Azərbaycanda meyvə-tərəvəzin əsas satış kanalları

Mənbə: Xəlilov H., Şalbuзов N., Hüseyn R., 2015. Ölkə hesabatı: Azərbaycan

Təsvir 12. Azərbaycanda heyvandarlıq məhsullarının əsas satış kanalları

Mənbə: Xəlilov H., Şalbuзов N., Hüseyn R., 2015. Ölkə hesabatı: Azərbaycan

Bundan əlavə, alverçilər (vasitəçilər) də tədarük və paylanma ilə məşğul olur, o cümlədən malı ixracatçılara satır.

Azərbaycanda meyvə-tərəvəz üzrə əsas bazarlama kanalları Təsvir 11-də göstərilir. İstehsalçılar 5 əsas yolla məhsullarını sata bilər: yol qırağında birbaşa satışlar; tədarük və paylanma ilə məşğul olan vasitəçilərə satış; yerli bazarlar (topdansatış və pərakəndə); böyük şəhərlərdə kəndli (fermer) bazarları və yarmarkalar; və emalçılara satış. Məhsulun təqribən 20-30%-i yol qırağında satılır. Vasitəçilər, öz növbəsində, məhsulları topdan satıcılara, yerli bazarlara, emalçılara və/ya ixracatçılara sata bilər. İstehlakçılar meyvə və tərəvəzi yol qırağından; yerli bazarlardan (topdansatış və pərakəndə); topdan satıcılardan; və pərakəndəçilərdən (supermarketlər, ərzaq marketləri, meyvə-tərəvəz satıcıları və s.) əldə edə bilərlər.

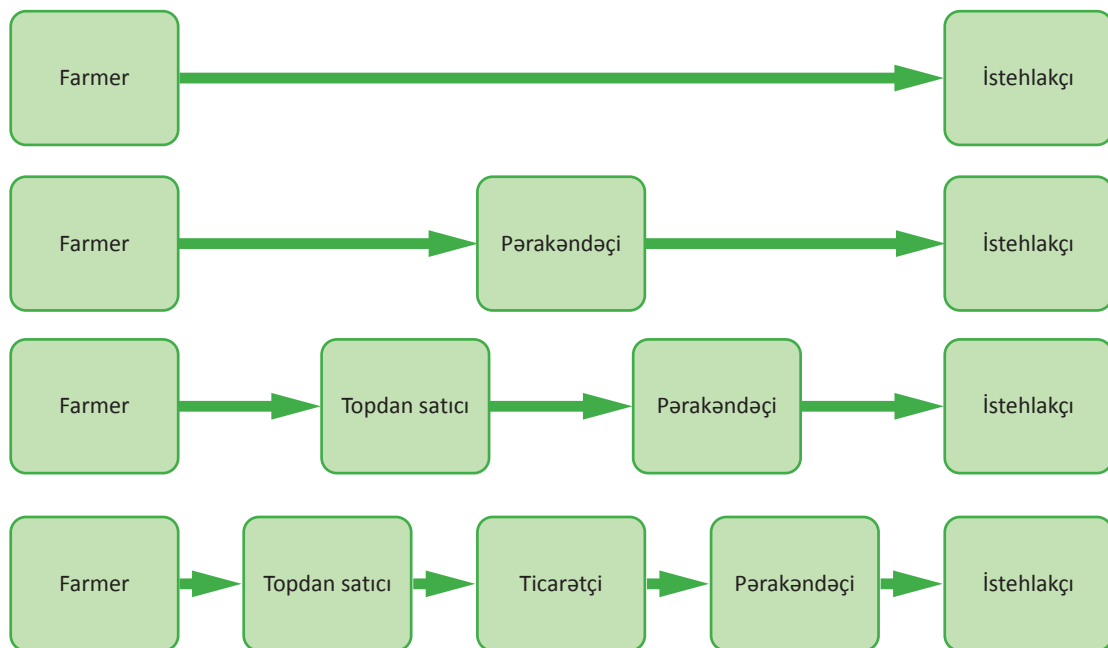
Heyvandarlıq məhsulları (ət, süd, yumurta) və diri çəkiddə heyvanlar, Təsvir 12-də göstəriləyi kimi, iki əsas kanal vasitəsilə satılır. Birinci kanalda istehsalçı – vasitəçi – pərakəndə satıcı – istehlakçı zənciri mövcuddur. İkinci kanalda topdansatış halqası əlavə olunur. Dəyər zənciri uzandıqda bazarlama marjaları artır və istehlakçılar daha yüksək qiymət ödəməli olurlar. Emalçıların ödədiyi qiymətlər adətən daha aşağı olur.

4.3.4. Orqanik məhsullar üzrə daxili bazarlama kanalları

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın daxili orqanik məhsulları bazarında 4 əsas satış kanalı mövcuddur. Birincisi belə məhsulların istehsalçılardan birbaşa istehlakçılara satılmasıdır. Marketing xərclərini azaltmaq və məhsulun təzəliyini saxlamaq baxımından bu marketing kanalı həm fermerlər, həm də istehlakçılar üçün faydalı olsa da, bunun da məhdudiyyətləri mövcuddur, xüsusilə istehsalçı ilə istehlakçı arasında məsafə uzaq olduqda yaxud istehsalçı ilə istehlak ərazisini bağlayan infrastruktur qeyri qənaətbəxş olduqda bu məhdudiyyətlər üzə çıxır.

İkinci kanalda (bax Təsvir 10) pərakəndə satıcı məhsulları fermerdən alıb istehlakçılara satır. Üçüncü kanalda iki vasitəçi (topdan satıcı və pərakəndə satıcı) var, dördüncü kanalda bir əlavə vasitəçi də (ticarətçi) araya girir. Sonuncu variantda bazarlama marjası yüksək olduğundan istehlakçı üçün yekun qiymətlər ən yuxarı olmağa meyllidir. Əlavə olaraq, bu qədər əldən keçən məhsul təzəliyini (yığım-sonrası keyfiyyətini) itirə bilər. Zəncirdə hansısa çatışmazlıqlar və dar yerlər varsa, bu, bütün zəncir iştirakçalarına təsir edir və orqanik məhsulların istehlakçılara davamlı şəkildə çatdırılmasını təhlükə altına qoyur.

Təsvir 13. Azərbaycanda orqanik məhsulların dəyər zənciri

4.3.5. Bazarın həcmi və inkişaf potensialı

Müəyyən məhsul üçün bazarın həcmi dedikdə, həmin məhsul üzrə cari satış səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bununla belə, əgər məhsulun istehlak tempi yüksəlişdədirsə və məhsuldan istifadə artırsa, gələcək satış imkanları da bazarın potensial həcmi kimi nəzərə alın bilər. Bu səbəbdən, orqanik məhsulların istehsal və istehlakını təbliğ etmək, həmçinin, dayanıqlı bazar zənciri qurmaq üçün bazar həcmının potensial səviyyəsini də nəzərə almaq lazımdır. Bazar həcmının potensial səviyyəsinə təsir göstərən amillərin çox olmasına baxmayaraq, əhəlinin hazırkı sayı və onun artım templəri, gələcək planları qurmaq üçün əsas rolunu oynayan müəyyən məlumat bazası təqdim edir.

4.3.5.1. Əhəlinin artımı və istehlakçı xüsusiyyətləri tələbatı artıran amillər kimi

Azərbaycanın əhalisi 1990-cı ildə 7.1 milyon nəfər olmuşdusa, 2015-ci ildə bu göstərici 9.5 milyon nəfərə çatmışdır. Ölkədə illik artım tempi 1.3% səviyyəsindədir. Bu müddət ərzində şəhər və kənd əhalisinin faiz

göstəricisində əhəmiyyətli dəyişiklik qeydə alınmamışdır. Belə ki, ölkə əhalisinin yarısından bir qədər çox hissəsi şəhərlərdə, yarısından bir qədər az hissəsi isə, kəndlərdə yaşayır (Cədvəl 12).

Baxmayaraq ki, bir çox xammal məhsullarına olan tələbat təkcə əhalinin artımından deyil, həm də xammalın qiyməti, alternativ və tamamlayıcı məhsulların qiyməti, əhalinin gəlirləri, istehlakçıların zövq və istəkləri, həmçinin, istehlakçıların gözləntiləri kimi amillərdən asılıdır, əhali artımının kənd təsərrüfatı məhsullarına təsiri daha yüksəkdir. Buna səbəb, bu məhsulların ümumi tələbat məhsulları olmasıyla bağlıdır. Bu səbəbdən, əhali artımı yüksək olduqca, təsərrüfat məhsullarına tələbat da artır. Orqanik məhsullara olan tələbat o zaman yüksəlir ki, istehlakçıların istəkləri onların sağlamlıq və ətraf-mühit haqqında məlumatlılığı ilə paralel şəkildə inkişaf etmiş olsun. Lakin əgər orqanik məhsulların qiyməti ənənəvi məhsulların qiymətilə müqayisədə nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksəkdirsə, o cümlədən, istehlakçıların gəlirləri aşağıdırsa, bu tələbat azala bilər.

Təhsilli, yuxarı təbəqənin nümayəndələri olan şəhər əhalisinin orqanik məhsulların istehlakçısı olmaq ehtimalı daha yüksəkdir. Demək olar ki, bütün dünyada istehlakçıların orqanik ərzaq alması daha çox sağlamlıq məsələləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan, uşaqlı ailələr, hamilə qadınlar və sağlamlıqla bağlı problemləri olan yetkin şəxslər orqanik məhsulların bir nömrəli istehlakçıları olurlar (Huber et al., 2011). Digər tərəfdən, kənd əhalisi öz sahələrində becərdiyi, yaxud qonşu təsərrüfatlardan alaraq istehlak etdiyi məhsulların təbii olduğuna inanır. Şəhər əhalisinə gəldikdə isə, təhsil və gəlir səviyyəsi artdıqca, istehlakçıların orqanik məhsullara olan marağı da artır. Baxmayaraq ki, ölkə əhalisinin statistik

Cədvəl 12. 1990-2015-ci illər aralığında Azərbaycan əhalisi ilə bağlı göstəricilər

İllər	Əhalinin sayı – cəmi	Ümumi illik artım		O cümlədən:		Ümumi əhali üzrə % göstəricisi	
		Hər min nəfərə	%	Şəhər	Kənd	Şəhər	Kənd
1990	7,131.9	86.6	1.2	3,847.3	3,284.6	53.9	46.1
1995	7,643.5	82.7	1.1	4,005.6	3,637.9	52.4	47.6
2000	8,032.8	81.5	1.0	4,107.3	3,925.5	51.1	48.9
2005	8,447.4	105.7	1.3	4,423.4	4,024.0	52.4	47.6
2010	8,997.6	113.5	1.3	4,774.9	4,222.7	53.1	46.9
2015	9,593.0	X	X	5,098.3	4,494.7	53.1	46.9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

göstəricilərində əhalinin 53%-nin kənd yerlərində yaşadığı göstərilir, son müşahidələr göstərir ki, yaxın gələcəkdə kənd yerlərindən daha yaxşı təhsil və iş imkanlarının olduğu şəhərlərə, xüsusilə də, paytaxt Bakı şəhərinə⁶ böyük miqrasiya gözlənilir. Bunları nəzərə alaraq, yaxın gələcəkdə ərzağa, xüsusilə də orqanik ərzaq mallarına tələbatın artacağı gözlənilir.

Azərbaycanda istehlakçılar arasında keçirilmiş sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, orqanik məhsulların əsas istehlakçıları yuxarı təbəqəli əhali (37%), əcnəbilər (31%), evdar xanımlar (21%), ziyalı təbəqə (10%) və tələbələrdir (1%) (Babayev, 2012). Eyni araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, orqanik məhsullar ənənəvi məhsullarla müqayisədə kifayət qədər bahadır. Araşdırmanın gəldiyi nəticə belə olmuşdur ki, hətta qiymətlərin yüksək olması belə orqanik məhsulların satışına mənfi təsir göstərmir, belə ki, istehlakçılar orqanik məhsullara çox pul verməyə hazırdırlar. Bununla belə, qeyd olunan araşdırmanın gəldiyi nəticələr yüksək gəlirə və təhsilə malik istehlakçılar üçün keçərlidir. Orqanik məhsullar bazarını genişləndirmək və bu məhsulları aşağı gəlirli istehlakçılar üçün əlçatan etmək üçün əlavə rüsumlar aradan qaldırılmalı və qiymətlər mümkün qədər aşağı salınmalıdır. Azərbaycan manatının devalvasiyası ölkəyə idxal edilən ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə nəzərəcarpacaq təsir göstərmişdir.

4.3.5.2. Topdan və pərakəndə satış bazarlarının mövcudluğu

Topdansatış bazarları, nisbətən daha aşağı xərclər fonunda şəffaf qiymət əmələ gəlməsinə şərait yaratmaq və müxtəlif iştirakçıların bazar məlumatlarına çıxışını təmin etmək yolu ilə rəqabəti gücləndirir ki, bununla da, ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının daha səmərəli paylanması imkanlarını təmin edir. Topdansatış bazarlarının olmaması səbəbindən hər hansı məhsul üçün bir neçə eyni səviyyəli qiymət mövcud olduqda, şəffaf qiymət əmələ gəlməsinin qarşısı alınır və daşınma qiymətlərinin (bazar məlumatını əldə etmək üçün iştirakçıların çəkdiyi xərclərin) artması baş verir. Bu cür şəraitdə pərakəndə ticarətçilər birbaşa olaraq çoxsaylı fermerlə əlaqə saxlamalı olur, bununla da, miqyas effektindən gələn gəlirləri itirmiş olurlar (Treysi-Vayt, 1994). Bu səbəbdən, topdansatış bazarları tələb və təklifi uzlaşdırmaq, həmçinin, qiymət əmələ gəlməsinə yardımçı olmaqla, ərzaq bazarlarının şaquli koordinasiyasında həlledici rol oynayır. Onların rolu pərakəndə marketing xərclərini azaldır, yerli istehsal üçün sabit bazarları təbliğ edir, həmçinin, istehsal və buraxılışı stimullaşdırır.

⁶ 2015-ci ilin məlumatına əsasən ümumi əhalinin 41.4 %-i Bakı meqapolisində yaşayır.

Azərbaycan ərazisində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə ümumilikdə 63 topdansatış və 87 pərakəndə satış bazarı mövcuddur. Bakı kimi əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərdə həm topdansatış, həm də pərakəndə satış bazarlarının sayı getdikcə artmaqdadır. Bu bazarlar ənənəvi təsərrüfat məhsullarının satışı üçün nəzərdə tutulsa da, onlardan orqanik məhsulların satışı üçün də istifadə etmək mümkündür. Ticarətçi və vasitəçilər topdansatış nümayəndələri ilə istehlakçılar arasında əhəmiyyətli rol oynasalar da, məhsulların qiymət artımına yol verirlər ki, bu da istehlakçıların daha çox pul ödəməsinə, habelə, istehsalçıların daha az pul qazanmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, pərakəndə satış bazarlarına çıxışın asan olması və kiçik qiymət artımı istehlakçılara məhsulları daha aşağı qiymətə əldə etmək imkanı verir.

Cədvəl 13 Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üçün topdan və pərakəndə satış bazarlarının sayı haqqında məlumatları əks etdirir.

Cədvəl 13. Kənd təsərrüfatı məhsulları üçün topdan və pərakəndə satış bazarlarının sayı

Bazarn növü	Şəhər	Bazarların sayı
Mal-qara topdansatış bazarı	Bakı	10
	Sumqayıt ⁷	3
	Digər şəhərlər (hər şəhərdə bir bazar olmaqla)	23
Meyvə-tərəvəz topdansatış bazarı	Bakı	3
	Digər şəhərlər (hər şəhərdə bir bazar olmaqla)	27
Kənd təsərrüfatı məhsulları üçün pərakəndə satış bazarları	Bakı	16
	Gəncə	6
	Şəmkir	4
	Astara	3
	Göyçay	3
	Xaçmaz	2
	Sumqayıt	2
	Goranboy	2
	Tovuz	2
	Qazax	2
	Kürdəmir	2
	Cəlilabad	2
	Masallı	2
Digər şəhərlər (hər şəhərdə bir bazar olmaqla)	39	

⁷ Sumqayıt Bakıdan sonra ölkənin ikinci böyük şəhəridir.

Cədvəldən də görünür ki, bazarlar bütün ölkə ərazisində yayılmışdır. Əhalinin daha sıx olduğu şəhərlərdə topdan və pərakəndə satış bazarlarının sayı daha çoxdur.

4.3.6. Orqanik məhsullar üçün daxili bazarların potensialı

4.3.6.1. Orqanik bazarları necə artırmaq olar?

Azərbaycanlı istehlakçıların çoxu “orqanik məhsullar” anlayışı ilə tanışdır və bu məhsulların təbii yolla istehsal edildiyinə və tam sağlam olduğuna inanırlar. Onlar qida təhlükəsizliyi barədə ümumi anlayışa malikdirlər. Bu məhsulların satışı topdan və pərakəndə satış bazarlarında, hətta supermarket və kiçik ərzaq mağazalarında həyata keçirilir. Bu məhsullar sertifikatlı olsalar da, istehsalçı, emal edən, ticarətçi və vasitəçilər arasında qarşılıqlı etimad mövcuddur. İstehlakçıların ekoloji təhlükəsiz və tanınmış ərazilərdə becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarına etimadı sonsuzdur. Əsasən də qadınlar restoranlarda hazırlanan qidalara inamsız yanaşırlar. Restoranlarda nahar etmək geniş yayılmış ənənəyə çevrilsə də, qadınlar orqanik məhsulları alaraq evdə bişirməyə üstünlük verirlər.

İdxal edilən bəzi orqanik məhsullar supermarketlərdə məhdud sayda və çeşiddə satılır. Bəzi məhsullar orqanik olduqlarına görə deyil, delikates, yaxud xüsusi yemək olduqlarına görə idxal edilir. Bakının bəzi supermarketlərində, Almaniyadan idxal edilmiş süd məhsulları “Bio” yarlığı ilə satılır. Bununla belə, bu məhsulların heç bir təsvirinin olmaması onların istehlakçılar tərəfindən fərqləndirilməsi qeyri-mümkündür.

Azərbaycanın qüvvədə olan qanunvericiliyində “orqanik” adlanan məhsulların marketinqi baxımından aşağıdakı məhdudiyətlər mövcuddur:

- İstehlakçıların maarifləndirilməsi fəaliyyəti arzuolunan səviyyədə deyil,
- Xüsusilə də, orqanik məhsullarla bağlı reklam azlığı var,
- Supermarketlərdə orqanik məhsulların həcmi və çeşidləri kifayət qədər deyil, həmçinin, çeşid əsas ərzaq məhsullarını əhatə etmir,
- Kənd təsərrüfatı bazarları, xüsusilə də topdan və pərakəndə satış həcmələri barədə məlumat azlığı var,
- Yerli və idxal edilən orqanik məhsulların gəlirliliyi barədə məlumat azlığı var. Vəziyyətin belə olması iş adamlarını bu sahəyə qoşulmasına mane olur,
- Daxili bazarlara nəzarət aşağı səviyyədədir. İstənilən istehsalçı bu bazarlara çıxış əldə edə bilər. Qalıqlara nəzarət və izlənmə sistemi yoxdur,

- Təsərrüfat və pərakəndə satış nümayəndələri arasında ticarət və daşınmaları tənzimləyən qanunverici baza problemi mövcuddur. Münasibətlər əsasən qarşılıqlı etimad və öhdəliklər üzərində qurulur.

Bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr daxili bazarın yaradılmasının ilkin dövrlərində eyni məhdudiyyətlərlə qarşılaşırlar. Azərbaycanda, hətta aylıq gəliri aşağı olan istehlakçılar belə sağlam və təhlükəsiz ərzaq məhsulları üçün daha çox pul ödəməyə hazırdırlar. Bu, ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə olan inamsızlıqdan qaynaqlanır. İnsanlar digər xərclərini azaldaraq sağlam və təhlükəsiz ərzağa daha çox pul ödəməyə hazırdırlar. Daxili bazarlardan alış-veriş edən əhəlinin sayı azalır, belə ki, əsas pərakəndə satış nümayəndələri və supermarketlər hər rayonda öz filiallarını açır, bununla da, ərzaq və xidmətlər istehlakçılara daha yaxın olur. İnsanlar daha ərzaq məhsullarını almaq üçün maşın sürmək, avtobusa minmək, yaxud piyada yol qət etmək məcburiyyətində qalmırlar. İstehlakçılar yerli orqanik məhsullar almağa üstünlük verirlər. Onlar idxal edilən ərzaq məhsullarının daha dadsız olduğu fikrindədirlər. Əsas pərakəndə satış şəbəkələri və supermarketlər fermer təsərrüfatları və kooperativlərlə əməkdaşlıq qurmağa başlayıblar. Baxmayaraq ki, fermerlər əsas pərakəndə satış nümayəndələri ilə birbaşa əlaqə saxlamırlar, onlar öz məhsullarını, inkişaf etməkdə olan fermer assosiasiyaları və kooperativlərindəki öz nümayəndələri vasitəsilə sata bilirlər.

4.3.7. Orqanik məhsulların dayanıqlı təminatı üçün məhdudiyyətlər

FAO-nun GCP/AZE/006/TUR layihəsindən gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün dövlət və özəl sektor nümayəndələri üçün bir sıra seminar və görüşlər keçirilmiş və mövcud məhdudiyyətlərin siyahısını tərtib etmək üçün kifayət qədər məlumat toplanmışdır. Maneələri aşmaq üçün tövsiyələr hazırlanmışdır.

Hazırda Azərbaycan orqanik kənd təsərrüfatı üçün lazımi infrastrukturun yaradılması istiqamətində çalışır. "Orqanik kənd təsərrüfatı haqqında" Qanunda Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün ümumi müddəalar öz əksini tapmışdır. Burada demək olar ki, orqanik kənd təsərrüfatı haqqında bütün məsələlərə, o cümlədən, ümumi prinsiplər və müxtəlif dövlət qurumlarının funksiyalarına toxunulmuşdur. Qanunda həmçinin, bitkiçilik və heyvandarlığa dair tələblər, daşınma dövründə riayət edilməli prosedurlar, sertifikatlaşdırma, orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının standartları, marketing, saxlanma, daşınma, idxal və

ixrac, orqanik kənd təsərrüfatının maliyyə və elmi təminatı da öz əksini tapmışdır. Orqanik kənd təsərrüfatı haqqında qanunverici aktlar 2008-ci ildən başlayaraq, qısa müddət ərzində hazırlansa da, idarəetmə və koordinasiya üzrə mövcud boşluqlar orqanik sistemin düzgün fəaliyyət göstərməsinə və milli səviyyədə icrasına mane olur.

Qanunvericiliyə baxmayaraq, bu mərhələdə, işlərin icrası, fermerlərə təlimlərin keçirilməsi, maarifləndirmə, yoxlama və sertifikatlaşdırma, araşdırmalar və məlumat toplanması baxımından heç bir əhəmiyyətli nailiyyət əldə olunmamışdır. Xarici standartlar nəzərə alınsa belə, orqanik kənd təsərrüfatıyla məşğul olan fermerlərin sayı və bu məqsədlə istifadə edilən torpaqlar baxımından nəzərəcarpacaq irəliləyiş qeydə alınmamışdır. Vəziyyətin bu cür olmasına səbəb aşağıdakı kimi izah edilə bilər.

Konveb nəzəriyyəsinə əsasən, fermerlər istehsal haqqında qərar verərkən əvvəlki illərin qiymətlərini əsas götürürlər. Əgər müəyyən məhsulun qiyməti yüksək olursa, fermerlər həmin məhsulun istehsalını yüksəltməyə çalışırlar. Bu o zaman baş verir ki, bazarlar azad bazar şərtləri çərçivəsində fəaliyyət göstərir və dövlətin hər hansı istehsal planları və qiymət siyasəti mövcud olmur. Bu səbəbdən, əsasən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, fermerlər təsərrüfat sistemini ənənəvidən orqanik sistemə çevirməkdə bir o qədər də maraqlı olmurlar, belə ki, sabit bazar olmadığı halda, fermerlər bazarı itirmək təhlükəsiylə üz-üzə qalırlar. Lakin əgər fermerlər gəlirlərinin artacağına əmin olarlarsa, onlar asanlıqla orqanik kənd təsərrüfatı sisteminə keçərlər. Tam orqanik status almaq üçün çevrilmədən sonra 2-3 il keçməlidir. Fermerlərin fikrincə, burada əsas problem mövcud şəraitdə daha yüksək, yaxud adekvat qazancı təmin etməklə bağlıdır.

Bir çox ölkənin təcrübəsi göstərir ki, xüsusi dəstək və subsidiyalar hesabına çoxlu fermerlər orqanik kənd təsərrüfatına keçmək və bu sahədə istehsalı davam etdirmək imkanı qazanıblar. Azərbaycanda yanacaq və kimyəvi gübrələr üçün subsidiyalar verilsə də, biohumus alınması ilə bağlı sonradan göstərilən dəstəyi nəzərə almasaq, orqanik məhsulların istehsalı, yaxud gətirilməsi üçün xüsusi subsidiya mövcud deyil. Bu səbəbdən, orqanik məhsulların istehsalını artırmaq üçün xüsusi subsidiyaların verilməsinə başlanılmalıdır.

İcra edilməli olan digər bir siyasət fermerlərə, həmçinin, təlim və xidmətlərə cəlb edilən təlimçilərə təlimlərin keçirilməsi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı Nazirliyi hər bir rayonda orqanik məhsullar üzrə ekspert qrupları yaratmalıdır. Bu qruplar fermerlərin fəaliyyətinə nəzarət edərək

müşahidə aparmalı və texniki, iqtisadi və bazarla bağlı problemləri həll etmək üçün davamlı məlumat axınıni təmin etməlidirlər.

4.3.8. Orqanik məhsullara dayanıqlı tələbatın formalaşması üçün məhdudiyətlər

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün onun məhsullarını daha yüksək qiymətə almağa hazır olan istehlakçı kütləsi olmalıdır. İstehlakçılar yalnız orqanik məhsulların adı məhsullarla müqayisədə üstünlüyünə əmin olduğu halda onları baha qiymətlərlə almağa razı ola bilərlər. Baxmayaraq ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sağlamlılıqlarına və ətraf mühitə qayğı ilə yanaşan istehlakçıların sayı daha çoxdur, onların da əsas prioriteti ailələri üçün ərzağı ağlabatan qiymətlərlə əldə etməkdir. Ölkədən ölkəyə milli gəlirin əhali təbəqələri arasında paylanması fərqləndiyi kimi, orqanik kənd təsərrüfatının üstünlükləri barədə məlumatlılıq da fərqlənir.

Keyfiyyətli ərzaq malları, o cümlədən orqanik məhsullar üçün daha çox pul ödəməyə hazır olan imkanlı müştərilər hər zaman var. Belə müştərilər üçün orqanik məhsulları təchiz etməkdə pərakəndə satış müəssisələri (ələxüsus, supermarket şəbəkələri) ilkin mərhələdə aparıcı rol oynaya bilər: onlar məhsul çeşidini genişləndirərək orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarını təklif etsələr, daxili bazarda belə məhsullara davamlı tələb yarana bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanda orqanik məhsullar əsasən səfirliklər, hotel şəbəkələri, eləcə də yüksək-gəlirli və təhsilli ailələr tərəfindən istehlak olunur. Adı müştəri orqanik məhsulları ala bilmir: onlar bazarda yoxdur, olsa da adı məhsullarla müqayisədə xeyli baha qiymətlərlə satılır. Bir sıra supermarketlərdə orqanik məhsullar ümumiyyətlə yoxdur; digərlərində bəzi idxal olunmuş orqanik məhsullar (pendir, meyvə şirələri, dənli və paxlalı bitkilər) satılsa da, onlar ayrıca sahələrdə (rəflərdə) deyil, oxşar qeyri-orqanik mallarla qarışıq şəkildə təklif olunur. Orqanik məhsullar supermarketlərdə təyin edilmiş yerlərdə (küncələrdə) satılarsa, bu xüsusilə ilkin mərhələdə müştərilərin diqqətini cəlb edəcək və məlumatlılığı artıracaq.

Orqanik məhsulların ənənəvi ərzaq məhsulları ilə müqayisədə baha olmasının səbəbləri aşağıda göstərilir. Apardığımız müsahibələrdə orqanik məhsullara dayanıqlı tələbin formalaşması üçün aşağıdakı məhdudiyətlər qeyd olunmuşdur:

- Kiçik-həcmli təsərrüfatlarda orqanik k/t üsulları və istifadəsinə icazə verilən istehsal vasitələri haqqında məlumat çox azdır, istehsal vasitələri məhduddur və bu vəziyyət məhsuldarlığın və keyfiyyətin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

- Orqanik məhsullar üçün üçüncü tərəfin sertifikatlaşdırma təşkilatları olmadığından bu işi xarici nəzarət qurumları həyata keçirməlidir, bu isə istehsalçı xərclərini xeyli artırır.
- Orqanik təsərrüfatlar çox vaxt ucqar, şəhərlərdən uzaq ərazilərdə yerləşir; nəticədə, nəqliyyat xərcləri artır, yığım-sonrası itkilər çoxalır, bu da yenidən yekun qiymətləri artırır.
- Dövlət subsidiyaları ənənəvi üsullarla məhsul becərən təsərrüfatlara verilir, halbuki onlar süni maddələrdən geniş istifadə edir və onların istehsal xərcləri onsuzda daha aşağıdır. Orqanik kənd təsərrüfatında kənddən alınan deyil, təsərrüfat daxili resurslar istifadə olunur və əmək qüvvəsi istehsal xərclərinin daha böyük hissəsini təşkil edir, lakin bunlara subsidiya yoxdur. Beləliklə, subsidiyalar ənənəvi və orqanik məhsullar arasında qiymət fərqi daha da artırır.
- İntensiv təsərrüfat sistemlərində orqanik kənd təsərrüfatına keçid zamanı məhsuldarlıq xeyli azala bilər, xüsusilə istehsalçıların torpağın bioloji idarə edilməsi üzrə bilik və təcrübəsi çatışmadığı hallarda.
- Orqanik məhsulların ixracı üçün təchizat zənciri artıq qurulub, daxili bazarın təchizatı üçün belə sistem yoxdur.
- Daxili bazarda artıq idxal olunmuş orqanik məhsullar satılır, və yerli istehsalçılar beləliklə onlarla rəqabət etməlidir.

Müxtəlif səbəblərdən, orqanik məhsullar adətən ənənəvi ərzaq növlərindən bahadır. Adətən istehlakçılar orqanik məhsullara görə daha yüksək qiymətlər ödəməyə hazırdır, bu da onların nisbətən aşağı məhsuldarlığını və yüksək istehsal xərclərini qarşılıdır. Lakin qiymət fərqi istehlakçıların ödəməyə hazır olduğundan artıq olduqda, orqanik kənd təsərrüfatı üçün davamlı tələb formalaşmır və o, inkişaf edə bilmir. Fermerlərin müvafiq texniki və bazar məlumatı ilə təmin edilməsi, istehsaldan yekun istehlaka qədər dayanıqlı bazarlama zəncirinin yaradılması məhsuldarlığı sağlam səviyyəyə çatdırmağa, istehsal xərclərini və yığım-sonrası itkiləri azaltmağa və yekunda kəskin qiymət fərqinin aradan qaldırmağa kömək edir.

© FAO / Yagub Guliyev

Giriş

1

Orqanik kənd təsərrüfatı: Dünyada və Azərbaycanda

3

İxrac bazarının təhlili

5

Yekun və tövsiyələr

7

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı

Dəyər zənciri və daxili bazar

Prioritet bitkilər/regionlar üzrə orqanik məhsul istehsalının üstünlüyü

5. İxrac bazarının təhlili

5.1. İxrac bazarlarında kənd təsərrüfatının rolu

Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük ölçüdə (92.8%) neft ixracından asılıdır (Cədvəl 14). Lakin iqtisadi böhran, həmçinin, OPEK kimi global oyunçuların qərarları bu sahəyə asanlıqla təsir göstərmək gücündədir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracından daxil olan gəlirin səviyyəsi çox aşağıdır (Cədvəllər 15 və 16). 2016-cı ilin yanvar ayında baş vermiş iqtisadi böhran və yüksək devalvasiya bir daha göstərdi ki, xam neftdən savayı digər gəlir qaynaqlarına, o cümlədən, daxili istehsal əsaslanan güclü kənd təsərrüfatı və ərzaq, həmçinin, əlaqəli digər sahələrə ehtiyac vardır. Məhsulların ixracı daha çox qonşu ölkələrin bazarlarına yönəlsə də, bəzi gec xarab olan məhsullar daha uzaq bazarlara ixrac edilir (Cədvəl 17). Orqanik məhsulların istehsal və ixracını Azərbaycanın imkanları sırasına daxil etmək olar, belə ki, bunun üçün ölkə həm uyğun ekoloji şəraitə, həm də təbii sərvətlərə malikdir. Müəyyən qiymət artımı ilə hətta daha mürəkkəb bazarlara da çıxmaq mümkündür.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac və idxalını müqayisə etdikdə, idxal olunan məhsulların daha çox olduğunun şahidi olarıq ki, bu da idxaldan asılılığı nümayiş etdirir. Azərbaycanın müxtəlif heyvan və bitki məhsulları üzrə idxal tərəfdaşlarının ilk 3-lüyü aşağıdakı kimi bölünmüşdür: Diri mal-qara, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası və Ukrayna; Diri quşlar, İran İ-

Cədvəl 14. 2014-cü il üzrə Azərbaycanın 10 əsas ixrac məhsulları

Yer	Məhsul	İxrac həcmi (\$)	%
1	Neft	20.2 milyard	92.8
2	Qənd	221.4 milyon	1
3	Meyvə, qoz-fındıq	192.2 milyon	0.9
4	Heyvan, bitki yağı və yağlar	190.3 milyon	0.9
5	Plastik	157 milyon	0.9
6	Tərəvəz	98.9 milyon	0.5
7	Alüminum	86.8 milyon	0.4
8	Üzvi kimyəvi maddələr	49.5 milyon	0.23
9	Maşınlar	39.1 milyon	0.18
10	Dəmir və polad məhsulları	34.8 milyon	0.16

Mənbə: <http://www.worldsrichestcountries.com/top-azerbaijan-exports.html>

Cədvəl 15. İxrac məhsulları və onların (min ABŞ dolları ilə) həcmi

Məhsul qrupları	2010	2011	2012	2013	2014
Diri heyvan, heyvan məhsulları	547.3	657.1	682.3	1,851.1	3,306.1
Tərəvəz məhsulları	190,337.2	268,816.9	308,055.5	301,706.8	331,106.3
Heyvan və bitki yağları	188,255.5	173,756.9	221,766.0	227,883.6	190,334.7
Emal edilmiş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	214,202.9	273,849.4	301,703.3	346,815.2	316,050.9
Digər məhsullar	20,766,867.3	25,853,818.0	23,075,776.6	23,097,160.1	21,634,968.0
Cəmi	21,360,210.2	26,570,898.3	23,907,983.7	23,975,416.8	21,828,608.9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 16. Məhsullar üzrə ixrac bölgüsü, faiz

Məhsul qrupları	2010	2011	2012	2013	2014
Diri heyvan, heyvan məhsulları	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tərəvəz və bitki məhsulları	0.9	1.0	1.3	1.3	1.5
Heyvan və bitki yağları	0.9	0.7	0.9	1.0	0.9
Emal edilmiş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	1.0	1.0	1.3	1.4	1.4
Kənd təsərrüfatı məhsulları, cəmi	2.8	2.7	3.5	3.7	3.8
Digər məhsulların idxalı	97.2	97.3	96.5	96.3	96.2
Cəmi	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

lam Respublikası, Türkiyə, Niderland; Mal-qara əti- Hindistan, Ukrayna, Braziliya; Quş əti və əlavə ət məhsulları, Amerika Birləşmiş Ştatları, Braziliya, Türkiyə; Təzə və buzlu balıq, Vyetnam, İspaniya, Rusiya Federasiyası; Süd və qaymaq, Ukrayna, Rusiya Federasiyası, Belarus; Kərə yağı və süddən hazırlanmış digər yağlar, Yeni Zelandiya, Litva, Belarus; Pendir və qaymaq, Danimarka, Rusiya Federasiyası, Almaniya; Yumurta, Türkiyə, Çex Respublikası, İran İslam Respublikası; Kartof, Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası, Niderland; Tər tərəvəz, Türkiyə, İran İslam Respublikası, Özbəkistan; Tər meyvə, Ekvador, İran İslam Respublikası, Tailand; Çay, Şri Lanka, Hindistan, İran İslam Respublikası; Buğda, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkiyə; Düyü, Rusiya Federasiyası, Hindistan, Tailand; Buğda unu, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkiyə; Bitki yağı, İndoneziya, Rusiya Federasiyası, Amerika Birləşmiş Ştatları.

Cədvəl 17. Azərbaycanın ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, idxal edən ölkələr

Məhsul	İdxalçı
Kartof	Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan və Gürcüstan
Tər tərəvəz	Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan
Tər meyvə	Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan, Almaniya, İtaliya və Gürcüstan
Çay	İraq, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Ukrayna, və Qazaxıstan
Bitki yağları	İraq, Gürcüstan, Tacikistan, Türkmənistan
Marqarin və digər ərzaqlar	İraq, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan
Qənd	Əfqanıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan və İraq
Makaron məmulatı	Gürcüstan, Əfqanıstan və Rusiya Federasiyası
Konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəzlər	Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan, Almaniya, İraq, Türkmənistan, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Amerika Birləşmiş Ştatları, Özbəkistan, İsrail və Avstriya
Meyvə və tərəvəz şirələri	Rusiya Federasiyası, Polşa, Belarus, Türkmənistan, Amerika Birləşmiş Ştatları, Ukrayna, Estoniya, Fransa, Litva, İtaliya, Almaniya, Avstriya, Yeni Zelandiya, Malaziya və Yunanıstan
Şərab	Rusiya Federasiyası
Tütün	Rusiya Federasiyası, Belarus, Gürcüstan və İran İslam Respublikası

Cədvəl 18. İdxal məhsulları və onların ABŞ dolları ilə həcmi, min dollarla (cəm milyard dollarla)

Məhsul qrupları	2010	2011	2012	2013	2014
Diri heyvan, heyvan məhsulları	86,215.9	118,678.7	113,791.2	128,862.8	149,568.3
Tərəvəz məhsulları	437,424.0	519,598.0	500,125.7	548,446.9	427,030.2
Heyvan və bitki yağları	93,706.1	95,064.2	107,217.3	75,563.1	88,110.0
Emal edilmiş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	616,372.1	659 761.8	721,279.1	813,625.8	888,995.6
Kənd təsərrüfatı məhsulları, cəmi	1,233,718.1	733,340.9	1,442,413.3	1,566,498.6	1,553,704.1
Digər məhsulların idxalı	5,366,893.5	9,022,627.8	8,210,457.3	9,146,003.9	7,633,993.5
Cəmi	6,600,611.6	9,755,968.7	9,652,870.6	10,712,502.5	9,187,697.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 19. Məhsullar üzrə idxal bölgüsü, faiz

Məhsul qrupları	2010	2011	2012	2013	2014
Diri heyvan, heyvan məhsulları	1.3	1.2	1.2	1.2	1.6
Tərəvəz və bitki məhsulları	6.6	5.3	5.2	5.1	4.6
Heyvan və bitki yağları	1.4	1	1.1	0.7	1
Emal edilmiş qida məhsulları; içkilər, spirtli içkilər və sirkə; tütün	1.4	1	1.1	0.7	1
Kənd təsərrüfatı məhsulları, cəmi	10.7	8.5	8.6	7.7	8.2
Digər məhsulların idxalı	89.3	91.5	91.4	92.3	91.8
Cəmi	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

5.2. Orqanik məhsullar potensial ixrac mənbələri kimi

Azərbaycanda orqanik məhsulların ixracı özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir. Bir neçə şirkət orqanik nar və digər meyvələrin ixracına təşəbbüs göstərmişdir. Bu şirkətlər, həmçinin, orqanik şirələrin beynəlxalq standartlara cavab verən istehsalı və ixracı üçün müasir emal avadanlıqlarına malikdir. Bu rəqabət üstünlüyü dəyər zəncirində daha da irəliləyərək daha uzun saxlanma müddətinə malik orqanik konservləşdirilmiş ərzaq və məhsullar istehsal etməyə imkanı verir (Anonim, 2011).

Azərbaycanda orqanik məhsulların istehsalı və ixracı Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası (GABA) tərəfindən başlanılmışdır. Bu regional qeyri-hökumət assosiasiyasının başlıca missiyası insan potensialının inkişafı, həmçinin, bilik və mənbə ötürülməsi yolu ilə ölkənin aqrar sektorunun davamlı inkişafına dəstək olmaqdan ibarətdir. 1996-cı ildə təsis edilmiş GABA, Azərbaycanın təbii və insan qaynaqlarından istifadə etməklə, yüksək dəyərli orqanik məhsullar istehsal etməyə və ixracına nail olmağa, bununla da, milli iqtisadiyyata töhfə verməyə çalışmışdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sənayesində fəaliyyət göstərməyə başlayan ikinci şirkət AZERSUN Holdingdir ki, bu həm də ölkədə fəaliyyətə başlamış ilk xarici özəl şirkətdir. AZERSUN Holding təsərrüfat məhsulları istehsal etməyə və öz bazarını qonşu ölkələrin hesabına genişləndirməyə çalışır. Şirkət ümumilikdə 10,000 ha kənd təsərrüfatı sahəsinə malikdir və bu ərazilərdə Global GAP sertifikatına uyğun soya lobyası, arpa, buğda, yaşıl noxud, qarğıdalı, günəbaxan, pomidor, xiyar, badımcın, bibər və digər tərəvəzlərin becərilməsiylə məşğuldur. Şirkət tərəfindən həmçinin 400,000 nar və heyva ağacı əkilməmiş və ərazidə tərəvəz və balqabaq becərilməsi üçün

orqanik təsərrüfat yaradılmışdır. AZERSUN Holding özünün bağlılıq təsərrüfatında yaxınlıqda yerləşən zavoddan gətirilmiş yalnız təbii gübrələrdən istifadə edir. Məhsul daha sonra becərmə sahəsinin yaxınlığına yerləşən konserv fabrikində emal edilir. AZERSUN şirkətinin kənd təsərrüfatının dəyər zəncirinə verdiyi daha bir əhəmiyyətli töhfə ölkənin şimalında yerləşən Zaqatala rayonunda tikilmiş və illik 15,000 ton məhsul istehsal edən Fındıq emalı zavodudur.

“Gilan Holding”ə məxsus Qəbələ Konserv Zavodu təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda ən böyük təbii şirə, nektar və konsentratlar istehsal edən müəssisədir. Gilan Qəbələ Konserv Zavodunun məhsulları bir çox beynəlxalq mükafatlara, o cümlədən, “ProdExpo” və “World Food” mükafatlarına layiq görülmüşdür. Şirkət aşağıdakı məhsulları istehsal edir: təbii meyvə və tərəvəz şirələri və nektarı; pəhriz saxlayanlar və şəkərli diabet xəstələri üçün nəzərdə tutulmuş şirə və nektarlar, limon, manqo və şaftalı ətirli dilimlərin olduğu buzlu çay; narın vətənindən gətirilmiş əla keyfiyyətli nardan hazırlanmış orqanik nar şirəsi konsentratı.

MİRİ GRAND MMC təbii nar şirəsi ixracına görə ən qabaqcıl şirkətdir. Şirkətin istehsal gücü illik 3 milyon litr təşkil edir. Şirkət nardan əlavə həmçinin, heyva, zoğal, feyxoa, çaytikanı və itburnu şirələri də istehsal edir. Lakin bu şirələr nar şirəsi ilə müqayisədə çox az həcmdə istehsal edilir. Müxtəlif meyvələrdən çəkilmiş bu şirələrin həcmi iri topdansatış sifarişləri hesabına əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür. Hazırda şirkət öz məhsullarını asanlıqla Rusiya Federasiyası, Almaniya, Ukrayna, Belarus, Estoniya və BƏƏ bazarlarına çıxarır. Şirkət yaxın gələcəkdə məhsullarını İran İslam Respublikası, ABŞ, Avropa, Türkiyə, Çin, Yaponiya və Avstraliya bazarlarına da çıxarmağı planlaşdırır.

Orqanik nar məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan digər bir şirkət “Sarkhan” MMC-dir. Bu şirkət əsasən nar şirəsi, nar konsentratı, orqanik nar şirəsi, nar sousu, nar şerabları, şerablar, çay və bitki çayları istehsal edir.

Azərbaycan orqanik məhsulların bilavasitə Rusiyaya ixracını artırmaq imkanına malikdir. Rusiya bilavasitə Qərbi Avropa ölkələri və Türkiyədən kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına daha çox məhdudiyətlər qoyduğu bir zamanda, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru Rusiya bazarları simasında yeni imkanlar əldə etmiş olur. Azərbaycanda hesab edirlər ki, burada istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının Avropa məhsullarıyla müqayisədə Rusiya bazarlarına çıxmaq imkanları daha genişdir, belə ki, bu məhsullarda, xüsusilə də, pestisidlərlə çirklənmə daha aşağı səviyyədədir.

© FAO / Yagub Guliyev

6. Prioritet bitkilər/regionlar üzrə orqanik məhsul istehsalının üstünlüyü

Azərbaycan, Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla, 11 iqtisadi rayona bölünür. Kənd təsərrüfatı istehsalı baxımından bəzi regionlar iqlim şəraitləri nöqtəyi-nəzərindən daha çox üstünlüklərə malikdir. Hansı kənd təsərrüfatı məhsullarının hansı regionlarda üstünlük təşkil etdiyini və hansı regionların bu əsas qrupların istehsalında nisbi üstünlüyə malik olduğunu müəyyən etmək üçün 14 il üzrə (2001-2014) orta məhsuldarlıq hesablanmış və 20-21-ci cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. Bəzi məhsullar üçün bir neçə il üzrə təsvirlər təqdim olunmadığından, nəticələr 14 deyil, daha az müddət üzrə hesablanmışdır. Bu iqtisadi regionların orqanik məhsuldarlıq üzrə statistik göstəriciləri olmadığından, ilkin olaraq, bunlar daha ənənəvi məhsullar üzrə daha yüksək məhsuldarlığa malik iqtisadi regionların göstəriciləri kimi təqdim edilməsi qərara alınmışdır, o fərziyyə əsasında ki, orqanik məhsullara bazar tələbi olduqda fermerlər bunlara keçid etməyə hazır ola bilər.

Bunu nəzərə alaraq, Naxçıvan, Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonları taxılçılıq və quruldulmuş paxla məhsulları baxımından nisbi üstünlüyə malik

Cədvəl 20. İqtisadi regionların 2001-2014-cü illər üzrə seçilmiş məhsulların orta məhsuldarlıq göstəriciləri, 100 kq/ha

	Taxıl/qurudulmuş paxla	Tərəvəz	Şəkər çuğunduru	Meyvə	Üzüm
Respublika üzrə cəmi	26.0	141.8	283.2	69.3	65.5
Bakı şəhəri	4.5	133.5	159.1	45.2	24.1
Abşeron iqtisadi rayonu	14.0	87.3	149.8	7.7	24.0
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	29.4	154.5	184.6	108.3	89.0
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	23.8	96.8	286.5	29.8	64.5
Lənkəran iqtisadi rayonu	21.9	215.9	283.4	110.8	46.9
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	23.0	197.5	228.6	68.6	79.5
Aran iqtisadi rayonu	28.6	113.3	286.5	94.7	65.9
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	26.0	129.9	283.4	68.3	49.3
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	24.5	102.3	228.6	–	–
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	21.6	75.0	172.2	73.9	50.0
Naxçıvan iqtisadi rayonu	32.7	99.1	209.8	135.4	130.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistik Komitəsi

Cədvəl 21. İqtisadi regionların 2001-2014-cü illər üzrə çoxillik bitkilərin orta məhsuldarlıq göstəriciləri, 100 kq/ha

	Fındıq	Nar	Zeytun	Portağal	Yaşıl çay
Respublika üzrə cəmi	11.5	91.0	7.4	173.7	5.6
Bakı şəhəri	17.7	57.0	12.5	*	*
Abşeron iqtisadi rayonu	23.2	15.7	6.3	7.5	*
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	33.8	147.8	26.5	34.2	*
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	10.7	68.0	*	*	7.4
Lənkəran iqtisadi rayonu	41.4	93.4	*	174.0	5.6
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	13.0	32.7	15.0	*	*
Aran iqtisadi rayonu	24.7	91.5	87.7	100.8	*
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	28.4	87.0	30.0	*	*
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	–	–	–	–	–
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	26.8	57.9	171.4	*	*
Naxçıvan iqtisadi rayonu	37.2	139.0	22.9	52.5	*

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistik Komitəsi (* Məlumat yoxdur)

olduqları görünür. Tərəvəzçilik baxımından Lənkəran, Quba-Xaçmaz və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları daha yüksək məhsuldarlıq nümayiş etdirir. Şəkər çuğundurunun orta məhsuldarlığı Şəki-Zaqatala, Aran və Lənkəran iqtisadi rayonlarında daha çoxdur. Meyvəçilik Naxçıvan, Lənkəran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında daha yaxşı inkişaf etmişdir. Üzümçülük üzrə orta məhsuldarlıq isə, Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz və Aran iqtisadi rayonlarında daha yüksəkdir.

2014-cü ildə yığılmış fındıq məhsulunun böyük hissəsi (23,486 ton, ümumi istehsalın 78%) Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun payına düşür (Cədvəl 21). Lakin 14 ilin orta məhsuldarlıq statistikasına əsasən, bu region hər hektara düşən orta məhsuldarlığa görə ölkədə ən yüksək göstəriciyə malik olmamışdır. Digər bir maneə kimi təbii gübrənin baha başa gəlməsini göstərmək olar. Bu səbəbdən daha ucuz gübrə üçün qatışıq üzvi gübrələrlə bağlı təlimlərin keçirilməsinə ehtiyac duyulur. Buna baxmayaraq, yeni fermerlərin marağını və məmnunluğunu təmin etməklə bu regionda orqanik fındıqçılıq stimullaşdırmaq və dəstəkləmək hələ də mümkündür.

Ekoloji təmiz istehsal üçün yüksək potensiala malik digər əhəmiyyətli məhsul nardır. 2014-cü ildə Azərbaycan üzrə ümumi nar istehsalı 153 423 ton

Cədvəl 22. Fındıq istehsalı, tonla

	2011	2012	2013	2014	2016
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	997	1,121	1,153	1,173	757.1
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	25,819	23,854	24,906	23,486	24,265.8
Balakən rayonu	3,560	3,700	3,873	3,963	4,010.2
Zaqatala rayonu	10,952	9,460	9,895	8,953	8,910.0
Qax rayonu	3,765	3,012	3,393	3,002	3,152.0
Şəki rayonu	596	596	597	599	1,123.7
Oğuz rayonu	934	971	1,026	846	862.9
Qəbələ rayonu	6,013	6,115	6,122	6,123	6,207.0
Lənkəran iqtisadi rayonu	290	281	286	294	135.8
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	4,598	3,084	3,644	3,758	8,294.1
Aran iqtisadi rayonu	602	618	641	635	204.8
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	261	295	184	368	169.9
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	223	232	241	242	268.3
Naxçıvan iqtisadi rayonu	127	132	134	73	170.3
Respublika üzrə cəmi	32,922	29,624	31,202	30,039	34,270.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

olmuşdur ki, bunun da 121,654 tonu (təxminən 79%-i) Aran iqtisadi rayonunun payına düşür (Cədvəl 23). Bununla belə, hər hektar üzrə uzunmüddətli istehsal Gəncə-Qazax, Naxçıvan və Lənkəran iqtisadi rayonlarında daha yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, sözügedən rayonlarda da məhsuldar orqanik nar bağlarının salınması və idarə olunması mümkündür.

2014-cü ildə Azərbaycan üzrə ümumi zeytun istehsalı 847 ton olmuşdur ki, bunun da 549 tonu (təxminən 65%-i) Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Baxmayaraq ki, hər hektar üzrə istehsal Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda da kifayət qədər yüksəkdir, bu sözügedən rayonda 2009-cu ilə aid yeganə istehsal göstəricisi olmuşdur. Portağal və yaşıl çay yarpağının böyük hissəsi Lənkəran iqtisadi rayonunda istehsal edilir (Cədvəl 21). Portağal məhsuldarlığı baxımından bu region ölkədə liderdir. Yaşıl çay yarpağının məhsuldarlığı baxımından isə, Şəki-Zaqatala regionu lider olsa da, ümumi istehsal həcmində yalnız ikinci yeri tutur.

Azərbaycan, müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək üçün münbit torpaq və iqlimə malikdir. Bununla belə, bəzi regionlar digərlərinə

nisbətən daha böyük üstünlüklərə malikdir. Cədvəl 24-dən də göründüyü kimi, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu qoz, fındıq, şabalıd, quşüzümü, zoğal, əzgil, armud, albalı, gavalı, alma və əncir istehsalı üçün, Aran iqtisadi rayonu qoz, innab, nar, heyva, gavalı, əncir, albalı-gilas, xurma, püstə, əzgil və ərik istehsalı üçün münbit şəraitə malikdir. Lənkəran, Quba-Xaçmaz və Aran iqtisadi rayonlarında pomidor, xiyar, kələm və baş soğan kimi bir sıra tərəvəzlər becərmək mümkündür. Heyvandarlığa gəldikdə isə, demək olar ki, bütün iqtisadi rayonlar qoyunçuluq üçün münasib şəraitə malikdir.

Cədvəl 23. Nar istehsalı, tonla

	2011	2012	2013	2014	2016
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	17,680	18,327	18,415	16,508	16,141.8
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1,279	1,348	138	1,340	1,707.1
Lənkəran iqtisadi rayonu	1,012	1,087	1,093	1,090	734.3
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	591	506	534	932	754.1
Aran iqtisadi rayonu	107,464	111,717	117,949	121,654	113,201.1
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	2,063	2,135	1,719	1,656	2,153.9
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	4,607	4,971	7,180	8,904	9,577.5
Naxçıvan iqtisadi rayonu	407	414	419	244	176.5
Respublika üzrə cəmi	135,406	141,641	149,826	153,423	145,140.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistik Komitəsi

Cədvəl 24. İqtisadi rayonlar üzrə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları

İqtisadi rayon	Bitki, meyvə və tərəvəz	Heyvandarlıq
Abşeron iqtisadi rayonu	Zeytun, fıstıq, qız, badam	Quşçuluq (ət və yumurta), yunluq qoyun
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu		yunluq qoyun, südlük və ətlik mal-qara
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	Meyvələr: Şabalıd, fındıq, qoz, quşüzümü, zoğal, əzgil, armud, albalı, gavalı, alma və əncir Dənli və paxlalı bitkilər: arpa, buğda, qarğıdalı, lobyə; Tərəvəzlər: xiyar, kələm, üzüm	Quşçuluq (yumurta)
Lənkəran iqtisadi rayonu	Bitkilər: meyvə və giləmeyvələr (feyxoə, portağal, kivi, limon, qoz-fındıq, əzgil, əncir), dənli və paxlalı bitkilər (lobya), tərəvəzlər (pomidor, xiyar, soğan)	Heyvandarlıq: qoyun (yunluq), mal-qara (südlük), quşçuluq

İqtisadi rayon	Bitki, meyvə və tərəvəz	Heyvandarlıq
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	Bitkilər: meyvə və giləmeyvələr (albalı, armud, qoz, gavalı, şaftalı, əzgil, fındıq, xurma, quşüzümü, giləs, əncir, zeytun), tərəvəz (pomidor, xiyar, kələm), dənli və paxlalı bitkilər (buğda, arpa)	Qoyun (yunluq), mal-qara (südlük, ətlik), quşçuluq (yumurta)
Aran iqtisadi rayonu	Meyvə və giləmeyvələr (qoz, innab, nar, heyva, gavalı, əncir, albalı-gilas, xurma, püstə, əzgil və ərik), dənli və paxlalı bitkilər (buğda, arpa), tərəvəz (baş soğan, pomidor, xiyar, kələm)	Qoyun (yunluq), mal-qara (südlük, ətlik), quşçuluq (yumurta)
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	Tərəvəz (soğan), dənli və paxlalı bitkilər (buğda), meyvə və giləmeyvələr (armud), pambıq	Qoyun
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu		Qoyun
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	Dənli və paxlalı bitkilər (arpa, buğda, lobya), üzüm, meyvə və giləmeyvələr (qoz, armud, nar, əncir, innab), tərəvəz (xiyar)	
Naxçıvan iqtisadi rayonu	Meyvə və giləmeyvələr (badam, ərik, şaftalı, armud, iydə, qoz, gavalı, heyva, albalı-gilas, alma), taxıl və paxlalı bitkilər (lobya, buğda), üzüm, yemiş, tərəvəz (pomidor, kələm)	

Mənbə: İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (2016) hesabatı

© FAO / Yagub Guliyev

7. Yekun və tövsiyələr

Asiyanın qərbində yerləşən, lakin kiçik bir hissəsi Avropa ərazisinə düşən Azərbaycan, geniş çeşiddə ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək üçün münbit torpaq və iqlim şəraitinə malik ölkədir. Ölkənin digər bir üstünlüyü bazarların yaxınlığında yerləşməsidir. Müstəqillikdən öncə monokultur ağırlıqlı kənd təsərrüfatı və aqroekosistemlərdən səmərəsiz istifadə ekoloji problemlərə səbəb olmuşdur ki, bu da məhsuldarlıq və rəqabətliyə mənfi təsir göstərmişdir. Neft sahələrinin artması və əlaqəli sektorların genişlənməsi ekoloji çirklənməni bir qədər də artırmışdır. Son onilliklərdə neft-əsaslı sahələrin milli iqtisadiyyatda böyük paya sahib olması səbəbindən diqqət daxili istehsaldan daha çox ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına yönəldilmişdir. Son dövrdə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, ərzaq qiymətlərinin isə, əksinə, bahalaşması, ölkə rəhbərliyinin kənd təsərrüfatı və ərzaq sahələri üzrə daxili tələbatı ödəmək fikrində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Orqanik təsərrüfatçılığın inkişafı, həmçinin, qanunvericiliyin təsbit edilməsi, daxili və iqtisadi tələblər də daxil olmaqla, ilkin istehsal, sertifikatlaşdırma, məhsul yığımindan sonrakı idarəetmə, emal və marketing, davamlı tələbat və ixracın təşkili ilə dayanıqlı dəyər zəncirinin yaradılması prosesi yüksək dəyərə malik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalını inkişaf etdirmək gücündədir. Müsahibələr və əlavə araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar əsasında yekun müddəlar müəyyən edilmişdir ki, məhz onların əsasında da müvafiq tövsiyələr tərtib edilmişdir.

2008-ci ildə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” qanunun qəbul edilməsi ilə qanunverici baza yaradılmış, onun əsasında əlavə qayda/qərarlar qəbul edilmiş və sertifikatlaşdırılmış istehsala start verilmişdir. Bununla belə, hələ də qanunvericiliyin tam icrasında müəyyən boşluqlar mövcuddur. İlkin qanunvericiliyə əlavə olaraq, məhdud sayda fermer və məhsulu əhatə edən, xarici bazara yönəlmiş GABA şirkətinin əsasını qoymaqla, təxminən 20 il öncə orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına start verilmişdir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi bu ilkin addım da təşəbbüskar qrup və xarici tələbat əsasında atılmış, lakin daha sonra fəaliyyətsizlik nümayiş etdirilmişdir. Müəyyən qanunverici və normativ aktlar qəbul etmək, həmçinin, dövlət proqramları hesabına maraqlı tərəfləri bir araya gətirməklə, orqanik məhsul və təsərrüfatların inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, həmçinin, sağlam və sürətli inkişafa nail olmaq mümkündür. Qanunlarla dəstəklənən sistemin mövcudluğu sərmayə qoyuluşunu stimullaşdırır. Orqanik hərəkət daha geniş kütləni, o

cümlədən, istehsalçıları, istehlakçıları, elmi-araşdırma təşkilatlarını əhatə etməlidir. Bunun üçün bütün səviyyələrdə potensialı inkişaf etdirmək tələb olunur. Artıq məktəblilərin orqanik məhsullarla tanış edilməsi, təlimçi və fermerlərə təlimlərin keçirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Lakin bu cəhdlər zaman və məkan baxımından əlaqəli şəkildə həyata keçirilmir. Onların bəziləri müəyyən layihələr çərçivəsində reallaşmışdır. Bu təşəbbüslər davamlı xarakter almalı, ölkə rəhbərliyinin təsdiq etdiyi və dəstək verdiyi plana əsasən həyata keçirilməlidir.

Planlar tərtib etmək və sərmayələr haqqında qərar vermək üçün etibarlı və yenilənmiş məlumatın olması ilkin şərtidir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi kənd təsərrüfatı ilə bağlı məlumatları toplayır və dərc edir. Gömrük İdarəsi isə, mövcud nomenklaturaya əsasən idxal və ixrac məlumatlarının toplanması ilə məşğuldur. Qərar verənlərə, fermerlərə, investora, siyasətçilərə və tədqiqatçılara dəqiq və yenilənmiş məlumat təqdim etmək üçün təsərrüfat və bazar səviyyəli məlumatlar daxil olmaqla orqanik təsərrüfatlar və ərzaq istehsalına dair müfəssəl məlumat bazası tələb olunur. Özəl şirkətlər ticarət məqsədilə məlumatları toplayıb gizli saxlaya biləcəyini nəzərə alaraq, hökumət təcili olaraq orqanik məhsullarla bağlı təsərrüfat və bazar səviyyəli məlumatların toplandığı ümumi məlumat sistemi yaratmalıdır.

Orqanik məhsulların istehsalı və tədarüku əsasən ixrac yönümlüdür və özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir. GABA və AZERSUN kimi QHT və şirkətlər orqanik məhsulların istehsalı, emalı və ixracı sahəsində kifayət qədər təcrübəyə malikdirlər. Lakin bu şirkətlər orqanik məhsulların sayını artırmaq və daxili bazarı genişləndirmək yolunda məhdudiyətlərlə rastlaşırlar. Daha çox istehsalçını orqanik məhsulların istehsalına qoşulmağa inandırmaq üçün daxili səviyyədə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və fermer təşkilatlarının birgə əməkdaşlığı ilə maarifləndirmə kampaniyaları keçirilməlidir. Bu kampaniyalar zamanı təkəcə iqtisadi qazanc deyil, həm də uzunmüddətli ekoloji mühafizə və orqanik təsərrüfatçılığın dayanıqlılığı vurğulanmalıdır.

Azərbaycanın zəngin bitki aləmi təbiətdən toplanmış məhsullardan sertifikatlaşdırılmış məhsullara keçid etməyə imkan verir. Meşəçilik strukturlarının ciddi monitorinqi bu məhsulların bazara çıxarılmasına yardım edə bilər. Artıq orqanik kimi sertifikatlaşdırılmış nar və fındıq kimi məhsullar orqanik bazarlarda üstünlük verilən sağlamlıq məsələlərinə görə beynəlxalq bazarlarda əsas rəqabət imkanlarına malikdirlər. İxrac bazarı

üçün diqqətin əvvəldən bu məhsullara yönəldilməsi öz təsərrüfat sistemlərini orqanik sistemə çevirmək məqsədi ilə daha yüksək gəlir götürməyi hədəfə alan daha çox fermeri ürəkləndirər.

Azərbaycan, ölkəyə idxal edilən orqanik məhsulların, xüsusilə də, gübrə və üzvi gübrələrin istehsalı üçün kifayət qədər xammal və texniki imkanlara malikdir. Üzvi gübrələrin yerli istehsalı, yerli istehsalçılara, xüsusilə də heyvansız istehsal sisteminə malik (istehsal sistemində heyvan olmayan) yerli istehsalçılar üçün və yaxud heyvan peyininin qiyməti baha olduğu hallarda belə istehsalçılar üçün nisbətən üstünlük yarada bilər. Orqanik təmiz kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı istifadə edilən faydalı həşəratlar və tələlər kimi bioloji və biotexniki vasitələrin istehsalı ilə bağlı da analogi addımlar atılmalıdır. Müəyyən edilmişdir ki, ənənəvi nar istehsalını orqanik nar istehsalına çevirmək yolunda ən əsas çətinlik, məhsuldarlıq və keyfiyyəti qorumaqla orqanik təsərrüfatda icazə verilən zərərverici və xəstəliklərə qarşı mübarizə üsullarının tətbiq edilməsidir. Digər nar istehsal edən ölkələrdə bu problemin daha sadə həll yolları vardır ki, intensiv təlim proqramları vasitəsilə onları mənimsəmək mümkündür. Bu məqsədlərə çatmaq mümkün olarsa, orqanik məhsullar bazarlarda daha rəqabətli olacaq, həmçinin, orqanik məhsulların həcmi və sayında artım qeydə alınacaqdır.

Orqanik məhsullara olan daxili tələbatı istehlakçıların maariflənməsinə həsr olunmuş kampaniyalar vasitəsilə və bütün il boyu bazarlarda orqanik məhsulların geniş çeşidinin satışını həyata keçirməklə artırmaq mümkündür. Hazırda hətta idxal edilən orqanik məhsullara belə tələbat vardır. Baxmayaraq ki, bu məhsullar qiymət baxımından nisbətən daha bahadır və yerli istehlakçılar tərəfindən bir o qədər də sevilir. Bu o deməkdir ki, orqanik yerli ərzaq mallarının istehlakçılar üçün əlçatan olması daxili tələbatı artırmağa bilər.

Təsərrüfat planlaşdırması düzgün şəkildə aparılırsa, orqanik təsərrüfat üsulları istənilən ölçülü fermalar tərəfindən qəbul edilə və səmərə gətirə bilər. Orqanik təsərrüfatların daha bir üstünlüyü isə, yeni iş yerlərinin açılmasıyla bağlıdır. Bu, işsizlik səviyyəsinin yüksək olduğu regionlar üçün yaxşı imkan hesab oluna bilər. Böyük ölçülü təsərrüfatlarda orqanik məhsulların becərilməsi istehsal xərclərinin azalması və ixrac bazarlarına çıxış imkanları yaradacaq. Bununla belə, orqanik fermerliyə keçid, həmçinin, ixracat və daxili bazarları genişləndirməklə bağlı dövlətin proqram və subsidiyalarına zərurət vardır.

Təbiətə xeyir verən və insan sağlamlığına yönəlmiş orqanik kənd təsərrüfatı Azərbaycanın kənd təsərrüfatının və regionlarının dayanıqlı inkişafına nail olmaq üçün yaxşı imkandır. Bu, çoxsaylı maraqlı tərəflərin iştirakı ilə orta və uzunmüddətli planlaşdırma, həmçinin, dövlət tərəfindən planların icrasına nəzarət tədbirlərinin görülməsini tələb edir.

İstinadlar

- **Anonim**, (2010). “Azərbaycan Aİ-nin qida təhlükəsizliyi layihəsini sona çatdırır”. Trend xəbərlər agentliyi (2 sentyabr, 2010) (Onlayn) <http://en.trend.az/business/economy/1744693.html> [**Anonymous**, (2010). “Azerbaijan finishes EU food safety project”. Trend news agency (2 September, 2010). Retrieved on 24 May 2017 from: <http://en.trend.az/business/economy/1744693.html>]
- **Anonim**, (2013) Azərbaycanın statistikasını. Hər bir uşaq üçün UNİCEF-in 70 ili [**Anonymous**, (2013). Azerbaijan Statistics. UNICEF 70 years for every child. Retrieved on 24 May 2017 from: https://www.unicef.org/infobycountry/azerbaijan_statistics.html]
- **Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu** (2016). Hesabatlar [Ministry of Economic Development of Azerbaijan Republic, Economic Development Scientific Research Institute (2016). Reports]
- **BMT-nin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı (UNİDO)** (2009). Aqrar-dəyər zənciri analizi və inkişaf. UNİDO yanaşması, Heyətin işçi sənədi (Onlayn) www.unido.org/fileadmin/user_media/Publications/Pub_free/Agro_value_chain_analysis_and_development.pdf [**United Nations Industrial Development Organization**, 2009. Agro-value Chain Analysis and Development, The UNIDO Approach, A Staff Working Paper (Online) www.unido.org/fileadmin/user_media/Publications/Pub_free/Agro_value_chain_analysis_and_development.pdf]
- **Cəfərova Aynur** (2016). Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye malları ixrac etmək üçün böyük imkanlara malikdir. Azərnyus (Onlayn) www.azernews.az/analysis/71635.html [**Jafarova, Aynur** (2016). Azerbaijan enjoys great capacity to export agricultural products, industrial goods. AZERNEWS, (Online), www.azernews.az/analysis/71635.html]
- **Cəfərov F. M.** (2004). Azərbaycanda su resurslarının vəziyyəti və problemlər. Tif C.M., Yessekin B.K., Xankasayev M.K (və s.). Riskin qiymətləndirilməsi Mərkəzi Asiyada su resursları sahəsində qərar qəbul edilməsi üçün bir alət kimi. NATO-nun elm seriyasından (Seriya IV Yer və Ətraf mühit elmləri) 34-cü cild. Springer, Dordrecht [**Jafarov F.M.** (2004). Status and Problems of Water Resources in Azerbaijan. In: Teaf C.M., Yessekin B.K., Xankhasayev M.K. (eds.) Risk Assessment as a Tool for Water Resources Decision Making in Central Asia. NATO Science Series (Series IV: Earth and Environmental Sciences), vol. 34. Springer, Dordrecht]
- **Dünya ölkələri** (2016). Azərbaycanın İqtisadiyyatı, 2016 [**Countries of the World** (2016). Azerbaijan Economy 2016]

- **Dünyanın ən varlı ölkələri** (2016). (Onlayn) <http://www.worldsrichest-countries.com/top-azerbaijan-exports.html> [**World Richest Countries**. (2016). (Online) <http://www.worldsrichestcountries.com/top-azerbaijan-exports.html>]
- **Dünyanın Məlumat Atlası** (2017). (Onlayn) <https://knoema.com/Atlas/Azerbaijan> [**World Data Atlas** (2017). (Online) <https://knoema.com/Atlas/Azerbaijan>]
- **Əliyev İ.** (2011). Azərbaycan üzrə ölkə hesabatı. Avropa Qonşuluq və Əməkdaşlıq Aləti-Ətraf Mühit İnformasiya Sistemi, Bakı (Onlayn) <http://www.zoinet.org> [**Aliyev, I.** (2011). Azerbaijan Country Report. European Neighbourhood and Partnership Instrument-Shared Environmental Information System, Bakı (Online) <http://www.zoinet.org>]
- **Huber, M., Rembialkowska, E., Srednicka, D., Bügel, S., van de Vijver, L.P.L.** (2011). Orqanik qida və onun insan sağlamlığına təsiri: Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və tədqiqat perspektivləri, NJAS-Wageningen Həyat Elmləri Jurnalı 58:103-109 (Onlayn) www.elsevier.com/locate/njas [**Huber, M., Rembialkowska, E., Srednicka, D., Bügel, S., van de Vijver, L.P.L.** (2011). Organic food and impact on human health: Assessing the status quo and prospects of research, NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences 58: 103–109 (Online) www.elsevier.com/locate/njas]
- **Xəlilov H., Şal buzov N., Hüseyn R.** (2015). Ölkə hesabatı: Azərbaycan. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı ET İnstitutu [**Khalilov, H., Shal buzov, N., Huseyn, R.** (2015). Country Report: Azerbaijan. Research Institute of Agricultural Economics, Azerbaijan]
- **Linton İ.** (2016). Daxili marketing mühitinin yeddi elementi. Tələb mediası [**Linton, I.** (2016). Seven Elements of the Domestic Marketing Environment. Demand Media]
- **Treysi-Vayt I.D.** (1994). Planlaşdırma və konsepsiya üzrə təlimat. FAOnun k/t xidmətləri üzrə bülleteni, №90, Roma, 236 s. [**Tracey-White, J.D.** (1994). Marchés de gros – Guide de planification et de conception, Bulletin des Services Agricoles de la FAO, n° 90, Rome, p. 236]
- **Vayt A.** (2010). Orqanik qida nə üçün bahadır. Nanə yetişdirilməsi (Onlayn) <https://blog.mint.com/trends/organic-food-07.08.2010> [**White, A.** (2010). Why organic food costs so much. Mint life. (Online) <https://blog.mint.com/trends/organic-food-07.08.2010>]
- **Viller H. və Lenu J və s.** (2015). Orqanik Kənd təsərrüfatı Dünyası. Statistika və inkişaf etməkdə olan meyllər 2015. Orqanik Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (FiBL), Frick və İFOAM – Beynəlxalq orqanik hərəkət. Bonn

- [Willer H. and Lernoud, J. eds. (2015). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2015, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick and IFOAM-Organics International, Bonn]
- Viller H. və Lenu J və s. (2016). Orqanik Kənd təsərrüfatı Dünyası. Statistika və inkişaf etməkdə olan meyllər 2015. Orqanik Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (FiBL), Frick və İFOAM – Beynəlxalq orqanik hərəkət. Bonn [Willer H. and Lernoud, J. eds. (2016). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2016, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick and IFOAM-Organics International, Bonn]
  - Viller H. və Lenu J və s. (2017). Orqanik Kənd təsərrüfatı Dünyası. Statistika və inkişaf etməkdə olan meyllər 2015. Orqanik Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (FiBL), Frick və İFOAM – Beynəlxalq orqanik hərəkət. Bonn [Willer H. and Lernoud, J. eds. (2017). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2017, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick and IFOAM-Organics International, Bonn]
  - www.codexalimentarius.org
  - www.ec.europa.eu/agriculture/ofis_public/pdf/r8_0000_en.pdf
  - www.ifoam.bio
  - www.ifoam.bio/sites/default/files/poa_english_web.pdf
  - www.intercarto.com/EN/map-of-azerbaijan-political-version-1344-557.html
  - www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php.1.2
  - www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php.1.19
  - www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php.1.36
  - www.theodora.com/wfbcurent/azerbaijan/azerbaijan_economy.html
  - www.tradingeconomics.com/azerbaijan/employment-in-agriculture
  - www.usda.gov.us

